

Kulturhistorisk byggnadsdokumentation

Gusums Bruk

Ringarums socken
Valdemarsviks kommun
Östergötlands län

Sondera AB, Ringarum
Albin Lindqvist
2009

Gusums Bruk

Ringarums socken
Valdemarsviks kommun
Östergötlands län

© Valdemarsviks kommun och Sondera AB
2009-05-07

På framsidan en vy från omkring 1950 över Gusums Bruks fabriksområde.
Från vänster till höger syns byggnaderna E, G och L.
Foto: Rune Svensson. Bilden lånad av Gusums bruksmuseum

1 Inledning	4
1.1 Syfte och metod	4
1.2 Avgränsningar	4
1.3 Material och forskningsläge	5
1.4 Definitioner	6
2 Gusums uppgång och fall	7
2.1 En översikt till de gyllene åren	10
2.2 Början till slutet	11
2.3 Försäljning av metallhanteringen	11
2.4 Hela bygden levde på en lögn	12
2.5 Mellanbruket efter konkursen	13
3 Historisk byggnadsbeskrivning	16
3.1 Byggnad A. "Röda ladan" och vaktkur	18
3.2 Byggnad B. Packrum och smältverk	20
3.3 Byggnad C. Reparationsverkstad, hårnålsverkstad och laboratorium	22
3.4 Byggnad D. Trapphus och personalutrymmen	26
3.5 Byggnad E. Smältverk/gjuteri och centralverkstad	28
3.6 Byggnad F. Kontor	30
3.7 Byggnad G och H. Blixtlåsavdelning och maskinverkstad	34
3.8 Byggnad K. Tråddrageri	38
3.9 Byggnad L. Kraftstation	43
3.10 Byggnad M. Järntråddrageri, förnickling och krampavdelning	45
3.11 Byggnad N och O. Elektrisk mottagarstation med transformatorer	49
3.12 Värmecentral	51
3.13 Bostäder vid Mellanbruket	52
3.14 Småbebyggelse	54
3.15 Mellanbruket idag	55
4 Verksamhetsbeskrivning	56
4.1 Ån - livsnerven genom bygden	56
4.2 Energiförsörjning	58
4.3 Transporter	60
4.4 Tråddragning	63
4.5 Knappnålar och andra kortvaror	64
4.6 Sågverksamhet	66
4.7 Metallmanufaktur	67
4.8 Viratillverkning	68
4.9 Ursätters ullspinneri	69
5.10 Blixtlåstillverkningen	70
5.11 Metalltillverkning	74
5 Sammanfattning och avslutning	77
5.1 Brukets historia och fabriksområdets byggnader	77
5.2 Sammanfattad verksamhetshistorik	82
5.3 Områdets framtid	83
6 Referenser	85

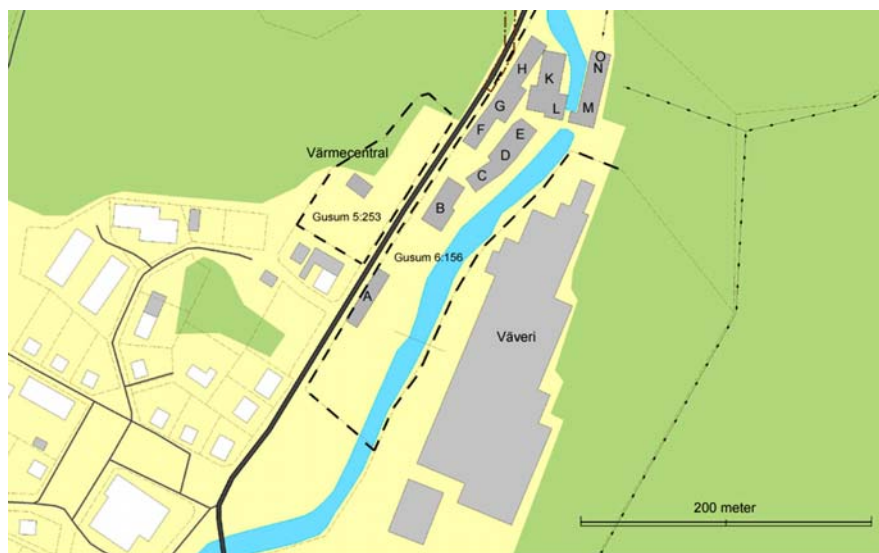
1 Inledning

Sondera AB har på uppdrag av Valdemarsviks kommun genomfört en kulturhistorisk byggnads- och verksamhetsdokumentation av industribyggnader på fd. Gusums Bruks industriområde i centrala Gusum. Beställare och projektledare för *Miljöprojekt Gusum* har varit Annette Källman, och dokumentationen har genomförts av Albin Lindqvist.

1.1 Syfte och metod

Syftet med uppdraget har dels varit att identifiera och beskriva bebyggelsen och verksamheten inom fd. Gusums Bruks industriområde, men även försöka utreda varför området idag lämnats att förfalla. Rapporten syftar dels till att ge ett historiskt underlag inför en kommande rivning och dels till att kunskap bevaras då byggnaderna är borta. Hur har området vuxit fram och förändrats och vilka var dom bakomliggande faktorerna?

Genom litteratur- och arkivstudier har byggnadernas verksamhet och historik klarlagts. Fältstudier och inventeringar på plats tillsammans med äldre fabriksarbetare, har ökat förståelsen vid tolkning av ritningar, fotografier och annat källmaterial. Anteckningar har förts utifrån iakttagelser och muntliga uppgifter. Byggnaderna har dessutom fotograferats.

Karta över centrala Gusum med undersökningsområdet inom de streckade fastigheterna Gusum 5:253 och Gusum 6:156. Fastighetskartan © Lantmäteriet

1.2 Avgränsningar

Att dokumentera ett bruksområde är komplext. I bruksorter som Gusum har nästan alla byggnader tillhört bruket. Den här dokumentationen avser i första hand de förfallna industribyggnader som ligger på fastigheterna Gusum 6:156 och Gusum 5:253. Fabriksområdet, det sk. Mellanbruket, var egentligen större än nämnda fastigheter. För att skapa en vidare förståelse för Mellanbrukets historia har ett något större område, t.ex. ett metallduksväveri, fått visst utrymme. Detta motiveras av dess omedelbara närhet till undersökningsområdet, till skillnad från brukets tidvis betydande lantbruk som låg längre från fabriksområdet och därför har inte prioriterats här. Tidsmässigt fokuserar undersökningen främst på perioden från 1860-talet fram till idag, vilket beror på att brukets verksamhet koncentrerades till platsen från denna period. Rapporten är avgränsad till en kulturhistorisk byggnads- och verksamhetshistorik. För uppgifter om byggnadsteknik

hänvisas till en byggnadsteknisk inventering och värdering som utförts 2009 av Sven Olof Ahlberg, Kulturbyggnadsbyrå, på uppdrag av Valdemarsviks kommun.

1.3 Material och forskningsläge

Gusums Bruks historia finns återgiven i flera företagsmonografier utgivna i samband med olika jubileum. Dessutom har studiecirkelar inom ABF samt Gusums hembygdsförening utarbetat ett flertal lokalthistoriska skildringar. De berör delvis Mellanbrukets verksamhet men bara högst översiktligt dess bebyggelseutveckling.

Fabriksområdet ingår i en kulturhistorisk bebyggelseinventering som utfördes i Gusum 1993 av Östergötlands länsmuseum på uppdrag av Valdemarsviks kommun. Antikvarierna Jonna Stewénus och Anita Löfgren-Ek benämner området som imponerande med sitt likvärdiga formspråk, röda tegelfasader och stora fönster. I inventeringen omnämns även den livliga taksiluetten som en följd av skiftande takhöjd på de olika byggnaderna. En stor del av det kulturhistoriska värdet för det typiska fabriksområdet anser de ligga i den samlade miljön men området bedöms också ha ett stort värde för bygden. Samtliga byggnader, med undantag för en portvaktsskur, klassas som värddiga representanter för sin tids byggnadsskick med bevarad exteriör, trots redan då långt gånget förfall med eroderat tegel, trasiga rutor och tak. Antikvarierna bedömer byggnadernas kulturhistoriska och arkitektoniska värden som höga och rekommenderar att åtgärder som medför förändring av området bör ske i samråd med antikvarisk myndighet. Till inventeringsprotokollet finns även 28 fotografier över de flesta av områdets byggnader.¹

Gusums hembygdsförening bidrar med sin bebyggelseinventering *Gusumstraktens bebyggelse* av Claes-Göran Petersen, som åtminstone delvis berör Mellanbrukets fabriker. Dessutom har föreningen utgivit häftet *Mellanbruket* där Bengt Urberg återger sina minnen från framförallt områdets bostäder under början av 1900-talet. Ett annat bidrag till Gusums historia är ett otryckt manus i Gusums bruksmuseums ägo, författat av lokalhistorikern Einar Sandell. Han beskriver bl.a. bruket och främst träddrageriet som var hans arbetsplats. Särskilt intressant är hans vardagsskildringar från 1920-talet, vilket återger en livfull bild av områdets verksamhet.

Stor vikt i denna rapport är ett annat otryckt manus *En liten resumé över olika händelser vid Gusums Bruk med lantegendomarna från 1875* som sammanställts av Bernt Salomonsson. Han var tidigare föreståndare vid Gusums bruksmuseum och manuset bygger på avskrifter ur Gusums Bruks styrelse- och bolagsstämmoprotokoll, årsberättelser, brevkopieböcker samt företagsprotokoll. Då stickprov gjorts, där uppgifter för vissa år jämförts med originalkällor, har manuset visat sig korrekt. Manuskriptet, som också det förvaras av Gusums bruksmuseum, saknar paginering men är uppbyggt kronologiskt med årtal som rubriker, vilka anges tillsammans med efternamnet i notsystemet.

Brukets modernare historia beskrivs av ekonomihistorikern Jan Jörnmark i boken *Övergivna platser*. Hans fokus ligger främst på det bedrägeri under 1970- och 1980-talen som ledde till brukets konkurs 1988. Från samma tidsepok och fram till idag har även en större mängd tidningsartiklar granskats för att på ett översiktligt sett försöka ringa in det historiska skeendet.

¹ Kulturhistorisk byggnadsinventering, Valdemarsviks kommun 1993, Gusum. Förvaras av Östergötlands länsmuseum

Bland det arkivmaterial som studerats, har ritningar, fastighetsvärderingar, bygg- och entreprenadhandlingar i Gusums Bruks arkiv samt Gusums bruksmuseums samling varit av stort värde. En nackdel med Gusums Bruks arkiv är dock att det förvaras på flera platser. De största bestånden förvaras på Vadstena Landsarkiv och en mindre mängd på Gusums bruksmuseum. Dessutom förvarar Gusums hembygdsförening stora delar av brukets ritningsarkiv. Vid fältarbete på bruksområdet påträffades också ett flertal ritningar i en gammal arkivlokal. Dessa tillvaratogs och har delvis varit till användning. Sökning efter ritningar i Arkitekturmuseets arkiv har dessutom genomförts, men utan resultat.

För att teckna näringslivets utveckling i Gusum under senare delen av 1800-talet har en del statistiskt material ur landshövdingens femårsberättelser använts. Detta har en del brister, särskilt på det lokala planet, varför även primärmaterialet, de sk. årsberättelserna rörande fabriker, hantverk o.dyl. utnyttjats. Materialet består av blanketter och skrivelser, som bruksledningen insände till kronofogden i Hammarkinds och Skärkinds häraders fögderi, för vidare befordran till kommerskollegium. Efter 1896 insändes uppgifterna om fabrikerna direkt till det centrala ämbetsverket. Magistraten, dvs. kronofogden upprättade också en förteckning över industrierna, som insändes samtidigt med formulären. Uppgifterna har används som stöd till andra källor, varför materialets bristfällighet pga. ändrade redovisningsmetoder inte påverkat resultatet.²

Genom folkbokföringen i Gusums kyrkobokföringsdistrikt av Ringarums församling, har de människor som varit bosatta på fabriksområdet kartlagts. Vidare har vissa uppgifter ur Ringarums kommuns byggnadsnämnds arkiv hämtats rörande bygglovsärenden. Carl Sahlins bergshistoriska samlingar har granskats men ej visat sig särskilt intressanta för ändamålet. Samlingarna förvaras av Tekniska Museet, där också Qvist & Gjerts arkiv ligger, vars ritningar över en kraftstation från 1902 varit av betydelse.

Inom *Miljöprojekt Gusum* finns sedan tidigare en översiktlig byggnadshistorik som utarbetats av Göran Söderqvist. Denna var ursprungligen avsedd för att underlätta myndigheternas förebyggande miljöarbete men har även varit till god hjälp som underlag till denna utredning. Den litterering som tillämpas i byggnadsbeskrivningen härstammar från Söderqvists översikt.

1.4 Definitioner

Ordet *bruk*, som i Gusums Bruk, avser ursprungligen en verksamhet som förädlade råvaror. Bruken var ofta familjeägda och mer eller mindre självförsörjande enheter knutna till den svenska landsbygdens malm-, vatten- och skogstillgångar. Då många bruk ombildades till aktiebolag under senare delen av 1800-talet, behölls ofta namnet *bruk*. Följden blev att termen ofta används om dominerande industriföretag på mindre orter, sk. brukssamhällen. Många svenska järnbruk lades ned eller bytte tillverkningsgren på 1800-talet. Under 1900-talets sista decennier tvingades många av de kvarvarande bruken dra ner på produktionen eller helt läggas ned. Brukssamhället kännetecknas av en starkt tillhörighet, social trygghet, yrkesstolthet och lokal utveckling men även svag entreprenörsanda och starkt beroende av en arbetsgivare i ett hierarkiskt samhälle med liten kontakt med omvärlden.

² Uppgifter om landshövdingens femårsberättelser och dess underlag hämtade ur Sven Hedenskog, "Folkrörelserna i Nyköping 1880-1915", i *Nyköpings stads historia*, band 2, red. Stellan Dahlgren (Uppsala 1973) s. 876

2 Gusums uppgång och fall

Gusum ligger i Ringarums socken och Valdemarsviks kommun i sydöstra Östergötland, men tillhörde dåvarande Ringarums kommun fram till 1971. Socknens tidigare lantbruksbaserade näringsliv förändrades då Gusums Bruk grundades 1652. Naturen gav bruket gynnsamma förutsättningar dels med stora skogar till träkol och dels bjöd Gusumsån på ett antal små vattenfall som skapade möjligheter för vattenkraft. Dessutom fungerade Gusumsån och dess sjösystem som transportväg för skogens produkter och havsviken Valdemarsvik som utskeppningshamn för mer långväga frakter.

Nedanstående stycke är ett försök till en sammanfattning av brukets historia från starten fram till tiden för dess bolagsbildning 1875, och uppgifterna är främst hämtade från *Gusums Bruk 1653-1953* av Karin Forsberg.³ Bruket i Gusum tog sina begynnande steg hösten 1652 som ett järnbruk och anläggningen färdigställdes under våren 1653. Arbetsstyrkan utgjordes av 16 personer, däribland flera valloner, dit också grundarna Henrik de Try och Hubert de Besche räknades. Förstnämnda hade tidigare varit anställd vid Louis de Geer's mässingbruk i Norrköping. Gusums Bruk utvidgades och 1661 anlades ett mässingsbruk som var i full gång då järnbruket kort därefter upplevde en tillbakagång för att helt nedläggas 1665. Bruket inriktade sig huvudsakligen på halvfabricerad mässingstråd.

Efter grundarnas död följde en period av invecklade ägoförhållanden med en lång rad av delägare och medintressenter. När mässingsbruket 1684 delades i två delar i samband med ett arvskifte bestod det av tre brännhyttor med tolv ugnar, två trådhyttor med 26 trådbänkar, en glödugn, en panérhytta, ett valsverk, en galmejkvarn och en hammarsmedja där redskapen smiddes. Gusum var vid denna tid det tredje i ordningen av landets mässingsbruk, efter dito i Norrköping och Nyköping.

Genom etablerandet av Gusums Bruk omdanades näringslivet radikalt i närområdet. Bruket blev bygdens centrum och inom en radie av två mil kom ett stort antal bönder att göra tjänster åt bruket, såsom kolning, vedhuggning, transporter och dagsverken. Utlastningsplatsen vid havsviken Valdemarsvik började få permanent bebyggelse och produkter från Ringarums socken kom att föras ut på den västeuropeiska marknaden i allt större utsträckning.⁴

Från 1708 till 1812 ägdes delar av bruket av släkten Spalding - Spaldencreutz. Släktens betydelse för bruket minskade allteftersom generationerna utbyttes. Större avtryck gjorde släkten Westerberg som blev ägare till en del av bruket 1710. Efter att Spalding sålt sin del 1812, stod Westerbergs som ensam ägare. De behöll sin dominerande position vid bruket i närmare 300 år och vid konkursen 1988 hade nio generationer suttit i dess styre.⁵

Till framställningen av mässing användes koppar, som under en period vid 1800-talets mitt delvis levererades från ett kopparverk i Valdemarsvik. År 1839 levererades exempelvis 2/3 av kopparen till Gusum från detta verk, som främst hämtade sin kopparmalm från en gruva

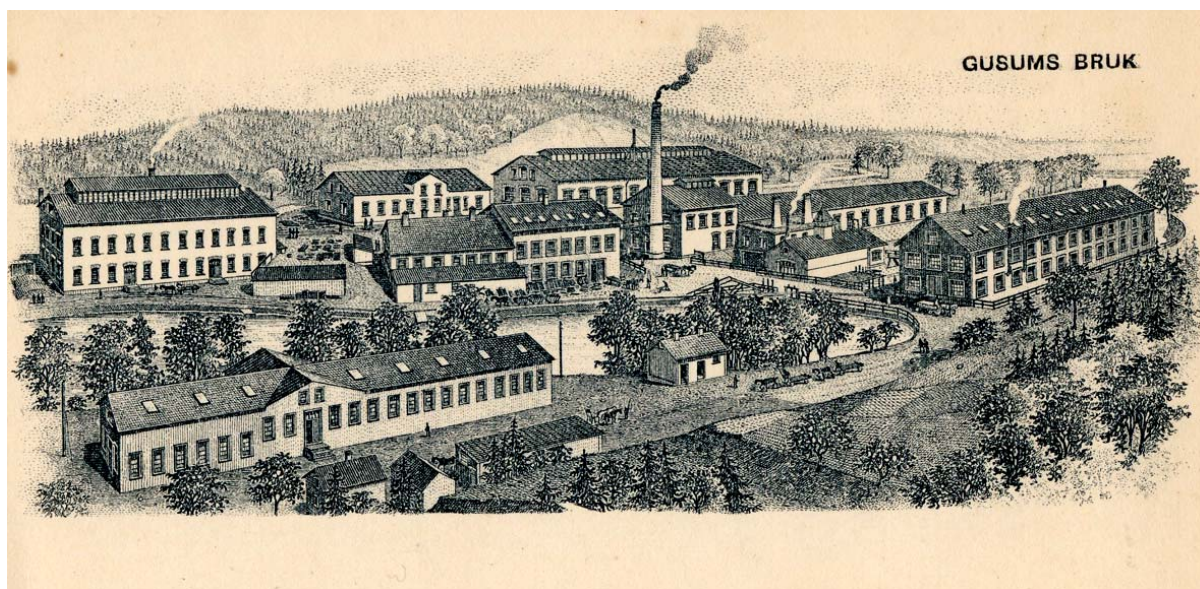
³ Om annat ej anges bygger hela detta stycke på Karin Forsberg, *Gusums Bruks historia 1653-1953*, (Stockholm, 1953).

⁴ Björn Helmfrid, "Tre städers uppland", i *Bondebygd och bruksbygd: Ringarums socken genom tiderna*, (Norrköping, 1970), s. 554

⁵ Salomonsson 1976

på Fångö i Gryts socken.⁶ Valdemarsvikshyttan förvärvades 1845 av det betydligt större Åtvidabergs kopparverk som också kom att stå för den större delen av leveranserna, sedan Falu koppargruva gått tillbaka. Mässingen framställdes genom att koppar och galmeja sammansmältes. Galmeja, eller zinkkarbonat, är ett mineral som bröts i bl.a. Polen, Ungern och Tyskland. Vid mitten av 1800-talet ersattes galmejan av metallisk zink vid mässingsframställning. Dessutom importerades lera till smältkrus och gjutstenar från olika delar av Europa. Gusum var således beroende av import och av inhemska transporter, vilka främst skedde sjövägen med Valdemarsvik som hemmahamn. Därifrån utskeppades den färdiga mässingstråden med brukets egna skepp till både in- och utlandet.

År 1742 inleddes tillverkning av knappnålar av mässing. De olika hantverksmässiga tillverkningsmomenten skedde vid fyra olika fall utmed Gusumsån. Först på 1860-talet lades produktionen om till mer maskinell drift, och koncentrerades till Mellanbruksfallet. Mässingstråd tillverkades i 25 olika grovlekar och av den totala mässingsgjutningen 1837 gick 31 % till knappnålar som vid denna tid tillverkades i omkring 30 sorter. Dessutom tillverkades fönsterjalousier och brasskärmar av metallduk från omkring 1800 och några årtionden fram.

Till Mellanbruksfallet i nuvarande centrala Gusum koncentrerades brukets tillverkning under senare delen av 1800-talet. Här en reklambild från 1910-talet över fabriksområdet sett från sydöst. Korrekta relationer och perspektiv har fått ge vika för att framhäva byggnaderna maximalt. Till höger syns den första moderna fabriksbyggnaden (hus M) som byggdes på 1860-talet. Straxt efter sekelskiftet 1900 skedde en kraftig nybyggnation då de flesta byggnaderna på bilden uppfördes. I bildens nedre del åt vänster syns väveriet och på motsatt sida om ån syns från vänster byggnaderna B, F, dåvarande D och E, H K och L. Bilden utlånad av Kenneth Sjögren, Ringarum.

Från år 1752 till 1767 tillverkades även bestick, sedan bruket erhållit privilegium på finare kniv- och eggjärnsmide. Tillverkningen ägde rum på två platser utmed Gusumsån, och utökades till 150 olika knivmodeller som skomakareknivar, rakknivar, fäll- och pennknivar. Stål och silver till dessa köptes från andra inhemska bruk eller importerades.

Då landets mässingsbruk upplevde en nedgång kunde Gusums Bruk behålla sin ställning genom att 1821 åter ta upp järnbruket. Detta var beläget utmed Gusumsån invid Ursättersfallet men manufaktursmedjan låg vid Mellanbruksfallet och omfattade två knipp-

⁶ Helmfrid, s. 558f

och manufakturhamrar samt två spikhamrar för oinskränkt tillverkning av manufaktursmidan. Tackjärnet hämtades från flera platser med brukets egna fartyg. I manufaktursmedjan tillverkades en mängd föremål såsom spik, plogar, spadblad, hästskor, liar och ankarkedjor.⁷ Efterhand kom mässingstillverkningen åter igång och samtidigt som den svenska järnindustrin moderniserades. Stålverk som Domnarvet, tvingade de mindre omoderna järnbruken till nedläggning och 1888 hördes stångjärnshammarens slag i Ursätter för sista gången. Järnhanteringen kom endast att få mindre betydelse då det med undantag av vissa nedgångsperioder var mässingsbruket som stod för den viktigaste tillverkningen.

Trots pressat ekonomiskt läge för bruksnäringen i landet kunde Gusums Bruk notera en ökad avsättning från 1860-talet. Industrialismen nådde Gusum 1867 då en ny större nålfabrik uppfördes i samband med att knappnålsmaskiner ersatte den tidigare högst hantverksmässiga tillverkningen.⁸ Genom koncentrerad tillverkning till en plats och en ökad specialisering stod bruket redo inför en expansiv utveckling som fortsatte långt in på 1900-talet.

Det framväxande moderna Gusum utformades som ett klassiskt svenskt brukssamhälle. Eva Vikström som studerat brukskulturen i Bergslagen beskriver det typiska brukssamhället på ett sett som stämmer slående väl överens med Gusum. Intill vattendraget ligger ett fabriksområde med stora byggnader från de senaste hundra åren. Smutsiga tegelfasader vittnar om ett stycke svensk industrihistoria. Vid områdets entré finns en stor parkering och intill ligger brukskontoret i representativ tegelarkitektur från omkring 1910. Brukskyrkan är numer i församlingens ägo och bruksskolan i kommunens. En bit bort från bruket finns äldre arbetarlängor från 1800-talet och på den vackraste platsen vilar bruksherrgården. På andra sidan bruket vidtar egnahemsområden från 1920-, 1930- och 1940-talen och trevåningsbebyggelse med moderna folkhemsbostäder från 1950- och 1960-talen. Bruket har en förtätat kärna kring centrum: 50-talistiskt Folkets hus och gågatan med affärs- och bostadshus, post, mm. I ortens miljonprogramsområden gapar en del fönster tomma.⁹

På 1940-talet tog Gusums centrum tog form intill Gusumsån i anslutning till Mellanbrukets industrier. Tidigare var ortens samlingsplats beläget vid ett äldre torg i anslutning till herrgården. Bilden utlånad av Börje Delborn, Gusum

⁷ Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv, löpnr. 30, Femårsberättelser 1871-1875

⁸ Dito, 1861-1875

⁹ Jämförelse med Eva Vikström, *Bruksandan och modernismen* (Lund, 1998), s. 9

2.1 En översikt till de gyllene åren

För kronologins skull återges här en mycket kortfattad översikt över brukets expansiva och välmående period som varande i knappt 100 år med start under senare delen av 1800-talet. Mer ingående redogörelser om denna period lämnas i verksamhets- och byggnadshistorikerna. Som framgått var bruket helägt av familjen Westerberg, och efter bolagsbildningen 1875 behöll familjen aktiemajoriteten. Till en början var även de westerbergska bruksdisponenterna ordförande i bolaget, men från 1912 kom ordförandeposten att innehas av direktörer, en landshövding, samt bankdirektörer. Bruksdisponenten från 1912 hette Lage Westerberg och efter hans död 1944 tillträdde svärsonen Lennart Torstensson.¹⁰

Det framväxande industriområdet var inrymt i en dalgång med Gusumsån i botten, vilken kom att fyllas ut för att skapa nya ytor för brukets verksamhet. Detta flygfoto från 1932 visar Mellanbruket från sydväst. Förutom de dominerande industribyggnaderna syns längst åt vänster den ljusa ingenjörsvillan Alfors och längst åt höger den sk. Allardstugnan. Tidigare låg stugan närmre metallduksväveriet men flyttades ett par år innan bilden togs till platsen på bilden. Runt ett rött magasin (hus H) i bildens nederkant syns arbetarbostädernas vedsköven och avträdeshus, ett spruthus samt något åt höger ett kolhus. På 1960-talet hade området blivit så trångt att fortsatt expansion skedde vid en ny anläggning i Gräsdalen utanför samhället. Bilden utlånad av Valdemarsviks kommun

1800-talets senare del kännetecknas av en mycket expansiv period i svenskt industrihistoria. Detsamma gäller även i Gusum, där det nya aktiebolaget inbringade nytt kapital till investeringar. Den äldre hantverksmässiga tillverkningen ersattes av mekaniska maskiner och nya produktionsgrenar som tillverkning av mässingsmanufaktur och metallviror inleddes. Förstnämnda blev olönsam in på 1900-talet, medan viratillverkningen ökade oavbrutet. Metallviror användes inom pappersindustrin, som var på frammarsch. Den på 1700-talet upptagna tillverkningen av nålar kom att effektiviseras och breddas med en mängd småartiklar som tryckknappar, hakar och krokare. Som en utveckling av denna produktion inleddes en framgångsrik tillverkning av blyxtlås år 1931.

I mitten av 1900-talet mötte tillverkningen av knappnålar och andra småartiklar svår konkurrens från utlandet. Antalet anställda uppgick till närmare 500 personer i Gusum och

¹⁰ Gustaf Bondesson, *Gusums Bruk – En krönika genom fyra sekel* (Göteborg, 1975), passim

för att stärka företaget satsades i stället på tillverkning av halvfabrikat av metall.¹¹ På 1960-talet gjordes stora investeringar i en ny anläggning vid Gräsdalen utanför samhället för ett nytt smältverk och för framställning av rör till den svenska expansiva byggmarknaden. Verksamheten koncentrerades till tillverkning av metall, rör, viror och blytlås. Men det därtills framgångsrika bruket skulle möta problem.

2.2 Början till slutet

Lönsamheten var satt i gungning efter en kraftig nedgång i byggproduktionen på 1970-talet, vilket medförde minskad efterfrågan från brukets metalltillverkning. Dessutom hade import av kläder från låglöneländer börjat konkurrera ut svensk konfektionsindustri, vilket minskade efterfrågan på blytlås. I mitten av 1970-talet började ekonomichefen och disponenten att spekulera med brukets medel på råvarubörsen i England. Till en början gick affärerna bra, men vinsterna överfördes till privata konton i Schweiz. Efterhand vände turen och upprepade förlustaffärer doldes genom att bokföringen systematiskt förfalskades genom att tillgångarna övervärderades och skulder inte bokfördes. Vid den här tiden uppgick antalet anställda inom Gusumskoncernen till 678, varav drygt 550 i Gusum.¹²

Som den nionde generationen från släkten Westerberg i företagsledningen tillträdde disponentens son VD-posten 1976. Men på grund av brukets väldiga bekymmer ersattes han redan 1982 av ekonomidirektören som ny VD. Nu räckte det inte längre med dubbel bokföring för att täcka de väldiga förlusterna. För att få in mer kapital började brukets tillgångar säljas ut och 1981 avyttrades gripbandstillverkning, dotterbolaget Rosenfors Bruk samt det mesta av skogsegendomarna, vilket inbringade runt 25 milj. kr. Två år senare såldes viratillverkningen till Scandiafelt AB.¹³ Nästa steg var en nyemission 1984 då minst 400 personer lurades att betala närmare 16 miljoner för värdelösa aktier. Bland dem fanns många småsparare, bl.a. arbetare i Gusum. Utförsäljningarna fortsatte och under följande år såldes blytlåstillverkningen till bolaget Gusums Blytlås. Dessutom såldes själva fabrikslokalerna och en del maskiner till ett finansbolag, för att sedan hyras tillbaka.¹⁴

2.3 Försäljning av metallhanteringen

Av Gusums Bruk återstod endast metalltillverkning inom dotterbolaget Gusum Metall AB samt finansbolaget Gusum Trading AB och lantbruket. Jakten på pengar fortsatte och spekulationer om en försäljning av metallhanteringen bekräftades under vintern 1986-87 då förhandlingar fördes med företaget Componenta, som i princip fick klartecken angående ett köp. Men istället blev det Boliden Bergsöe som efter en kort tids förhandling trädde in som ny ägare 1 april 1987. De 400 anställda fick veta att "det hade inte gått så länge till om man inte fått in friskt kapital". Anläggningen var vid den här tiden dubbelt så stor som alla skandinaviska konkurrenter tillsammans på mässingsmarknaden.¹⁵

Efter 277 år var disponentfamiljens makt vid mässingsbruket till ända. Gusums Bruk sysselsatte nu endast ett 10-tal anställda inom Gusum Trading AB och lantbruket. Ett

¹¹ Salomonsson 1952

¹² Norrköpings Tidningar (NT) 1991-01-25, Dagens Nyheter (DN) 1991-04-07, Jan Jörnmark, *Övergivna platser* (Riga, 2008), s. 136 och Salomonsson 1978

¹³ Salomonsson 1976, 1981 och 1983, Östergötlands Folkblad (ÖF) 1982-08-06 och NT 1981-08-12

¹⁴ Jörnmark, s. 136 och NT 1987-09-30 och 1991-01-25

¹⁵ NT 1987-03-11 samt Salomonsson 1984 och 1987

försvinnande litet bolag som endast fyra år tidigare haft drygt 500 anställda, fördelat på ett tiotal platser i fem länder.¹⁶ I styrelsen satt fortfarande många tunga namn från näringslivet, men det nedbantade företaget var inte längre intressant för investerare och den näst största aktieägaren sålde sin del i oktober 1987. Disponenten höll fanan högt och kommenterade att det var skönt att slippa en så stor aktieägare.¹⁷

2.4 Hela bygden levde på en lögn

I och med försäljningen av metalltillverkningen började ett av efterkrigstidens största företagsbedrägerier i Sverige rullas ut. Vid avräkningen efter försäljningen märkte styrelsen att Gusums Bruk fått in 30 miljoner mindre än beräknat. Sedan revisorerna granskat försäljningen upptäcktes stora felaktigheter. I februari 1988 fick ekonomichefen sparken och disponenten tillträdde återigen posten som VD. Dagen därpå erkände ekonomichefen mer eller mindre frivilligt att styrelsen förts bakom ljuset då nästan hela aktiekapitalet fifflats bort.¹⁸

Den 15 april 1988 försattes Gusums Bruk och Gusum Trading AB i konkurs och därmed förlorade aktieägarna vad de satsat i Gusumsbolaget. Till en början misstänktes ett flertal personer men efterhand återstod endast disponenten och ekonomichefen. Gusumsborna bemötte de två skyldiga på olika vis. Ekonomichefen betraktades i vissa led som bygdens Robin Hood efter att ha räddat jobb och bygd från en oundviklig ödeläggelse. Bruksdisponenten sågs som en svikare och blev utfrusen och isolerad i det samhälle han en gång dominerat. Sommaren som följde sålde konkursförvaltaren en stor mängd kulturhistoriskt värdefulla föremål, men även bruksherrgården som familjen Torstensson dock köpte tillbaka.¹⁹

En komplicerad utredning inleddes av polis, revisorer och åklagare. Enligt kvällspressen försvann åtskilliga miljoner då familjestiftelsen tömdes när de svenska åklagarna våren 1988 bad de schweiziska myndigheterna om rättshjälp. Efter drygt två år resulterade utredningen i en förundersökning på närmare 8000 sidor. Gusums Bruks skulder uppgick till över 350 miljoner kr, cirka 100 miljoner större än tillgångarna. Åtal väcktes 1991 mot ekonomichefen och bruksdisponenten som båda skyllde på varandra. Den omfattande rättsprocessen fick sitt slut först tre år senare. Disponenten avled i april 1994 och till sommaren dömdes ekonomichefen till fängelse. Det omskakade brukssamhället drabbades åter av ett bakslag då Gusums bruksherrgård från 1731 totalförstördes i en brand i början av 1995.²⁰

Genom brukets utförsäljningar på 1980-talet överlevde de största tillverkningsgrenarna i Gusum. Metallhanteringen vid Gräsdalen såldes senare vidare av Boliden och ägs idag av finska Outokumpo Nordic Brass medan viratillverkningen ingår i tyska Voithkoncernen, vika tillsammans är kommunens största privata arbetsgivare.²¹

¹⁶ NT 1987-03-11 och Salomonsson 1984

¹⁷ NT 1987-05-13 och 1987-10-23

¹⁸ Expressen 1988-02-20

¹⁹ Svenska Dagbladet (SD) 1988-04-14, Veckans affärer 1988-06-23, NT 1988-09-03, NT 1990-03-22 och NT 1990-10-23

²⁰ DN 1991-04-07, NT 1991-01-25, NT 1995-01-21 och Östgöta Correspondenten (ÖC) 1995-01-21

²¹ Internet: www.outokumpunordicbrass.se/DNN/OMOUTOKOMPU/tabid/74/language/sv-SE/Default.aspx (2009-01-15, kl. 11.30)

2.5 Mellanbruket efter konkursen

Trots alla utförsäljningar hade Gusums Bruk många fastigheter kvar vid konkursen. Under 1989 försålde konkursförvaltaren fastigheter i Östra Hargs-, Boxholms-, Varvs-, Ödeshögs- och Ringarums socknar, samtliga i Östergötland. Dessutom förvaltede konkursboet fastigheter i socknarna Skönberga, Västra Ryd och Bjälbo.²² Nu stod det klart att Boliden-Bergsöe var tvungna att köpa sina lokaler i Gräsdalen och då fick de gamla bruksområdet vid Mellanbruket på köpet. Flera hyresgäster på området önskade få köpa loss sina lokaler, men i januari 1989 presenterade Boliden en ny ägare, Bilbolaget i Borensberg AB, med fastighetsförvaltaren Runar Bergsten som VD.²³

En del oklarheter uppstod angående vad som hörde till fastigheten, bl.a. panncentralen. Sedan parterna kommit överens kunde avstyckning ske under sommaren 1989. Nya ägaren Runar Bergsten, förvärvade området för 4,2 miljoner och tillträdde som formell ägare den 11 september 1989. Han planerade en allmän uppsnyggning och ett tak lades delvis om för att förhindra fortsatt läckage. Bergstens plan var att locka nya företagare från städerna till Gusum genom att hålla låg hyra.²⁴

Boliden Bergsöe koncentrerade sin verksamhet till Gräsdalen då kontoret flyttades 1988 och de sista verkstäderna året därpå. Bland hyresgästerna fanns en bilverkstad och en mekanisk verkstad, vilka båda lämnade området i samband med ägarbytet 1989. De andra verksamma företagen var Nya Gusums Blixtlås, Mundus Electronics, Gusums Elservice, Tomas Elofssons Arvaker och Ramunderhälsan. Bergsten framlade flera idéer för att fylla lokalerna, bl.a. tanken att göra om delar av bruksbyggnaderna till flyktingförläggning, ett förslag som presenterades i november 1989. Parallellt som förhandling skedde med invandrarverket arbetade Bergsten vidare med att knyta fler företag till lokalerna.²⁵ Bergstens plan var att göra något av bestående värde och hade nya planer om att bygga om delar av fabrikerna till bostäder, dagis och allaktivitetslokaler. Trots att lokalerna var gamla var de i gott skick. Ägaren såg gärna att bruksmuseet flyttade in på området. I början av 1990 skedde en nyetablering då plastföretaget Pacego flyttade sin verksamhet från Valdemarsvik till fabriksområdet i Gusum.²⁶

I en tidningsintervju från november 2008 berättade Bergsten om sin tid som ägare till bruket. Planerna på en flyktingförläggning lade han ned till förmån för satsningar på ett företagshotell, och som mest påstod han sig ha 16 hyresgäster, men i samtida tidningsartiklar nämns endast fem företag.²⁷ Så kom den ekonomiska krisen i början av 1990-talet som tvingade honom till konkurs 1992. Han menade att anledningen berodde på de speciella omständigheter som uppstått efter brukskonkursen. Bergstens tid kantades av vandalism mot byggnaderna med krossade fönsterrutor, vilken han trodde berodde på att de negativa känslorna efter brukskonkursen riktades mot byggnaderna.²⁸ Efter Bergsten tog en konkursförvaltare vid, och under den här tiden stängdes el, vatten- och värmesystemen av,

²² Salomonsson 1981 och NT 1989-12-02

²³ NT 1989-01-29 och NT 1989-04-21

²⁴ Lantmäteriets fastighetsregister (avser fastigheten Gusum 6:156 som bildades 1989-07-14 ur Gusum 6:1), NT 1989-04-21 och ÖC 2008-11-22

²⁵ Muntligt Stig Hagberg i Gusum och Tord Björnskiöld i Valdemarsvik, 2008-10-20 samt NT 1989-11-14

²⁶ NT 1990-03-02 och muntligt Roland Andersson i Valdemarsvik 2008-12-09

²⁷ Bl.a. NT 1989-11-14

²⁸ ÖC 2008-11-22

som därmed frös sönder. Detta bidrog naturligtvis till problem för befintliga hyresgäster, och gynnade knappast möjligheterna till nyetablering.²⁹

Nästa ägare hette Ebbe Träskman, som köpte bruket 1 november 1993 för 155 000 kr. Under och straxt efter denna tid flyttade blytlåstillverkningen, Pacego och som sista företagsverksamhet lämnade Mundus Electronics området vintern 1994-95. Vandalismen fortsatte och efter att glastrutor mot Bruksgatan krossats under hösten och vintern 1994 sattes plåtar upp för fönstren. Ägaren menade att fyra nya hyresgäster hade inkvarterats men trots detta var endast ett fåtal lokaler uthyrda. Kommunen påpekade även att fasaderna borde åtgärdas sedan väggteglet börjat vittra. Träskman skyllde på "den allmänna destruktiva samhällstendensen" som främsta skäl till skadegörelsen.³⁰ Vissa lokaler uthyrdes som privata verkstäder, bl.a. den gamla centalverkstaden (E), som byggdes om till verkstad för bl.a. blåstring och nyttjades en bit in på 2000-talet. En av de sista identifierade hyresgästerna på området var Gusums dartklubb som hyrde bottenvåningen i kontorsbyggnaden (F) från hösten 1999 till årsskiftet 2001-2002. Träskman upplevde att han förde tröstlös kamp mot vandaliseringen och kände sig även motarbetad av kommunen och genom negativa tidningsskrivelser.³¹

På grund av bristande underhåll och en omfattande vandalism kom de gamla bruksbyggnaderna att förfalla i snabb takt. Genom en brand i mars 2002 förvandlades kontoret utmed Bruksgatan till en ruin.
Foto: AL 2002-08-29

²⁹ Muntligt Christer Urdell, Gusum 2008-10-21

³⁰ Lantmäteriets fastighetsregister och NT 1994-12-09

³¹ Muntligt Tord Björnskiöld i Valdemarsvik 2008-12-08, Roland Andersson i Valdemarsvik 2008-12-09, Yvonne Pettersson Karlén i Gusum 2008-12-10 och ÖC 2008-11-22

Obefintligt underhåll och tillsyn innebar fortsatt förfall och krav riktas gång på gång mot ägaren. Den byggnad som var i bäst skick (hus F) totalförstördes den 20 mars 2002 då kontoret och kontorspaviljongen eldhärjades. Enligt fastighetsregistret var Träskman fortfarande ägare, men genom media hävdade han att bruksområdet var sålt till aktiebolaget Teplus Invest, med ägare skrivna i bl.a. England och Nordirland. Bolaget meddelade planer på renovering, försäljning av vissa delar samt uthyrning till ett företag med behandling av spelberoende vid namn Människan i centrum. Dessutom pratade Teplus om en flytt av den röda ladan (A) till Stockholm. Inget av deras planer blev dock verklighet, utan kraven höjdes mot Träskman som fortfarande stod som ägare. Den 3 juni 2003 såldes bruket för en miljon kr till Swematic in Gothenburg AB, ett bolag registrerade inom spel- och vadhållningsverksamhet och med betalningsanmärkningar och ofullständigt bokslut. Under början av 2003 meddelade den nya ägaren att brukets utbrunna delar skulle rivras och att resterande delar skulle saneras och renoveras med syfte att inrymma hantverksutbildning under namnet Människan i centrum. Inte heller nu verkställdes planerna, istället ökade kraven på en uppsnyggning av området.³²

Löpande vite utdömdes, utan resultat och när det Göteborgsbaserade Västra Projekt AB tillträdde som ägare 12 december 2003 upphörde de gamla kraven. Köpeskillingen var 1.050.000 kr och kontaktperson för Västra Projekt var samma man som representerat den gamla ägaren. Vid den här tiden länsades byggnaderna på koppar, då alla elledningar och transformatorer skrotades. Lyckligtvis hade transformatorerna tömts på olja i samband med en akut saneringsåtgärd av länsstyrelsen hösten 2002. Västra Projekts tvivelaktiga planer framkom tydligt hösten 2006 då planer presenterades att låta militären spränga de förfallna byggnaderna. Någon sprängning realiserades aldrig, men viss militär övningsverksamhet förlades till området. Samma år upprättades förbud om ett överlåtande av fastigheten om inte undersökningar och inventeringar av miljöföroreningar genomfördes. Därmed fick åren av förfall och ljusskygga ägare ett slut och den 20 mars 2007 gick Västra Projekt AB gick i konkurs. Därmed tillträdde en konkursförvaltare som slöt kontakt med myndigheterna i sanerings- och rivningsfrågan av de kraftigt nedgångna byggnaderna.³³

³² Lantmäteriets fastighetsregister och *Ekonomifakta 2003*, utgiven av Näringslivets Ekonomifakta AB, NT 2004-10-11 och ÖC 2008-11-22

³³ Lantmäteriets fastighetsregister och NT 2006-10-10

3 Historisk byggnadsbeskrivning

Vattenfallet vid det förfallna fabriksområdet vid Mellanbruket nyttjades till en början av Åby by för drift av en mjölkvarn. Efter brukets grundande ökade kraven på ett jämnare vattenflöde i Gusumsån, varför en andel i kvarnen inköptes 1653. Genom ytterligare köp förvärvades successivt hela fallrätten och på 1660-talet anlades de huvudsakliga delarna av brukets mässingstillverkningen till fallet, varefter kvarnen revs. Vattenkraften nyttjades till smälthytta, skär- och valsverk samt till fintråddrageri. Det mer kraftkrävande grovtråddrageriet förlades till ett högre vattenfall nedströms i ån vid Ursätter, som bruket blivit ägare till genom skifte 1661.³⁴

Under lång tid var brukets tillverkning fördelad på fyra platser utmed Gusumsån. Mest betydande var fallen vid Mellanbruket och Ursätter. Ett stycke in på 1800-talet förlades hela mässingstillverkningen till Mellanbruket, och vid Ursätter anlades ett stångjärnbruk 1821. Järnbrukets manufaktursmedja var dock belägen vid Mellanbruket och sedan ny såg uppfördes 1853 flyttades också brukets sågningsverksamhet dit från Ursätter. Tillverkningen koncentrerats alltmer till Mellanbruket och vid samma tid uppfördes en röd magasinsbyggnad (byggnad A) som ännu står kvar utmed Bruksgatan. 1867 byggdes en ny fabriksbyggnad (M) på åns östra sida, som kom att inrymma det gamla valsverket, tråddrageri, knappålstillverkning och mässingsmanufaktur. I fabriken närliggande fanns dessutom ett flertal mindre byggnader, främst bostäder.³⁵

På platsen för det gamla mässingstråddrageriet vid Ursätter uppfördes 1878 en ny spiksmedja, dit inventarier flyttades från den äldre hyttan vid Mellanbruket. Tio år senare lades järnbruket vid Ursätter ned, och 1889 uppfördes en ny smälthytta (hus D) för mässingstillverkningen vid Mellanbruket. Den nya tillverkningen av metallviror krävde en byggnad med stadig grund för tunga vävstolar. 1891 stod en ny träbyggnad färdig på åns östra sida för ändamålet (väveriet) och på västra sidan uppfördes 1898 en byggnad för kontor, förråd, packrum och snickeriverkstad (hus E). Kraften till smedjan, sågen och mässingsfabriken kom från ett tiotal vattenhjul i Gusumsån.³⁶

Från 1900-talets första år ersattes successivt de flesta äldre träbyggnader av tegelhus. Gusums Bruk hade tidigare haft ett tegelbruk i närheten vid Alboga, vilket lagts ned i slutet av 1880-talet. Till de nya tegelbyggnaderna som uppfördes från 1902 till 1906 (hus K, L, F och H men sannolikt även hus B från 1910) tillverkades lokalt tegel i en sk. fältbrännugn. Att döma av stämplingar i teglet köptes tegel vid senare byggnationer från etablerade tegelbruk som Almvik då hus C uppfördes 1917. Från det närliggande tegelbruket i Ringarum levererades material till flera ny- och ombyggnader från 1940 till 1960 (hus B 1960, D 1944, E 1944, F 1943, G 1945, H 1937, L 1940 samt värmecentralen 1952). Ett undantag är hus O som byggdes nytt 1939 av tegel från Hammar-Gamleby och hus M som samma år ombyggdes med tegel från samma bruk.³⁷

³⁴ Helmfrid, s. 508, 515, 519 och 521 samt Forsberg, s. 96

³⁵ Forsberg, s. 130 och 144 samt Gusums Bruks arkiv, volymnr. Gh 438, Material nr. 2, jern, kol, dagsverken mm 1853-1854

³⁶ Salomonsson 1878, 1889 och 1891, Häradsekonomska kartan åren 1868-1877, intervju Jennes A125 Anders Gustav Johansson 1937-12-26 (Ringarums hembygdsarkiv), intervju Kalle Forsström 1958-05-07, Björn Helmfrid, s. 658f, Karin Forsberg, s. 162, s. 175f och s. 194 och Petersen, s. 272

³⁷ Intervju Kalle Forsström, 1958-05-07 samt fältinventering på bruksområdet 2008-2009

Att kartlägga vem som ritat respektive byggnad har visat sig vara svårt. De första enklare träbyggnaderna och tegelbyggnaderna in på 1910-talet uppfördes sannolikt efter brukets egna ritningar. Ett undantag är den kraftstation i tegel som uppfördes 1902 efter ritning av ingenjörfirman Qvist & Gjerts, vilka ritat en stor del av Sveriges kraftstationer från den tiden. Byggnad C och M (1919) ritades av brukets ingenjör Gustaf Eriksson, som även ritat ett flertal maskiner och inredningar för bruket. För en stor del av en omfattande om- och nybyggnationen i slutet av 1930-talet stod byggnadsingenjören George Lundin i Valdemarsvik. Efter hans ritningar fick området sitt funktionalistiska utseende. Dessutom ritade han grinden till huvudporten 1934 samt en ny entré till idrottsplatsen. I mitten av 1900-talet anlätades arkitekten Kurt von Schmalensee från Norrköping. Han upprättade en del ritningar, bl.a. då arkivet vid bruksherrgården byggdes om 1940 och till Bruksgården som uppfördes 1945. Dessutom granskade han en del ritningar för bostadshus.³⁸

Beskrivningarna av respektive byggnad i kommande stycken bygger i första hand på arkivmaterial såsom entreprenörskontrakt och fastighetsvärderingar samt på litteraturstudier. En viktig del för förståelsen av fastighetshandlingarna har varit tolkning av fotomaterial samt platsstudier i byggnaderna. Till det fotografiska materialet saknas källhänvisning, men bilderna är utlånade av Gusums Bruksmuseum och Ringarums hembygdsförenings bildarkiv, samt från Tekniska Museet.

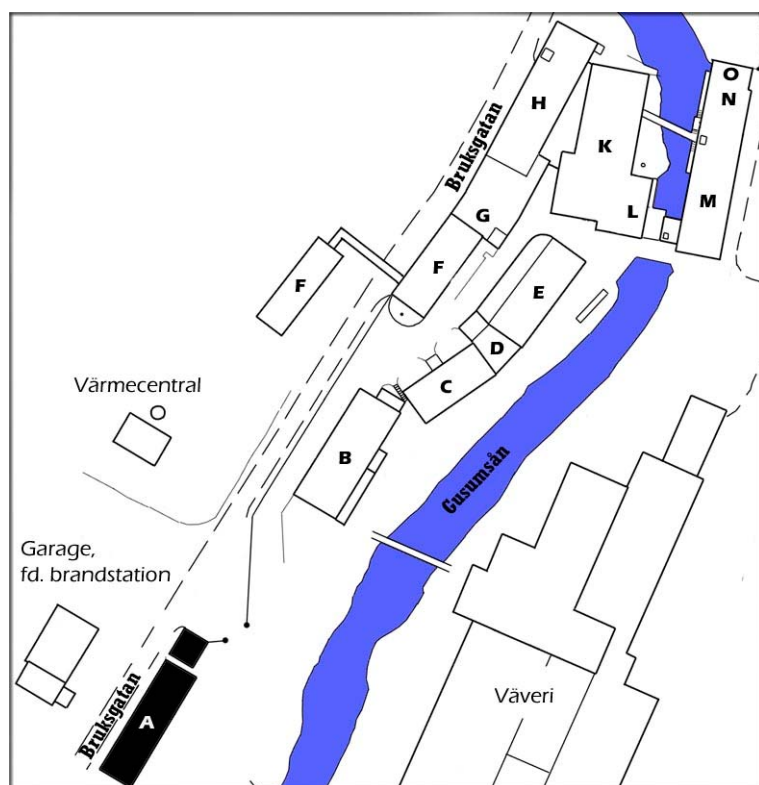
Den litterering som används (A, B, C, osv.) för respektive byggnad har varit vedertagen inom de miljöprojekt som Valdemarsviks kommun bedrivit på området i flera år. Efterhand som historiken kring byggnaderna klarnat har littereringen visat sig vara något bristfällig. Exempelvis saknar värmecentralen och viraväveriet bokstavsbenämning, medan en tillbyggnad vid södra delen av hus K även har kallats för I. Sistnämnda benämning har aldrig utgjort någon egen byggnad och har därför heller inte används i denna undersökning. Vidare har det visats sig svårt att hålla isär byggnads- och verksamhetshistoriken, varför uppgifter om viss mindre verksamhet presenteras i detta kapitel medan uppgifter om brukets mer betydande verksamhet återfinns i nästa kapitel. Någon byggnadshistorik har inte återgivits för viraväveriets lokaler eller för brukets fabriksanläggning vid Gräsdalen, vilka ligger utanför undersökningsområdet. Trots det återfinns översiktliga uppgifter därom i verksamhetshistoriken för viratillverkningen respektive metallhanteringen.

Vid angivning av våningsplan har följande standard används:

bottenvåning/källarvåning	- vanligen under markplan
våning ett	- vanligen i markplan
våning två	- vanligen en trappa upp
våning tre	- vanligen två trappor upp, osv.

³⁸ Gusums Bruks arkiv, Maskinritningar 1915-1921 av Gustaf Eriksson (förvaras av Bertil Karlsson i Lunda, Gusum), dito volymnr. 1977, Värderingar fastigheter 1938 (vari äldre ritningar av Gustaf Eriksson ingår), dito; oförtecknat, Entreprenadkontrakt 1937-07-12, Besiktningsutlåtande 1939-04-04 (förvaras av Gusums Bruksmuseum) samt Salomonsson 1940 och 1944

3.1 Byggnad A. "Röda ladan" och vaktkur

Byggnaden är egentligen ingen lada utan ett magasin som använts som förråd för bl.a. mässingsmanufaktur, såsom ljusstakar mm. Idag förvaras en stor mängd trämodeller av maskindelar på våning ett. Magasinet uppfördes troligen på 1860-talet, samtidigt som den första moderna fabriksbyggnaden (M) stod klar vid Mellanbruket. Tidigare gick Gusumsån utmed byggnadens östra fasad, men under 1900-talet fylldes ån ut och en plan bilades.

Magasinet är uppförd i tre plan av liggande timmer med sadeltak. I mitten av 1900-talet förstärktes bjälklaget med järnbalk, samtidigt som ett gjutet betonggolv tillkom på våning ett. Denna våning är indelad i fyra utrymmen med timrade mellanväggar.³⁹

På 1940-talet uppfördes en vaktkur vid den norra gaveln, intill brukets huvudport. Kuren var kvadratisk, uppförd i trä i ett plan, med fönster och glaslucka mot entrégrindarna. Ett smalt utrymme mellan kuren och magasinet användes som hundgård åt brukets vakthund. Efter lång tid av vandalisering och slutligen brandskador, revs kuren 2007. Byggnad A befinner sig i gott skick och någon rivning i samband med områdets sanering planeras inte.

³⁹ Gusums Bruks arkiv, ritning nr 101-223, 1945-10-30 (Förvaras av Gusums Hembygdsförening)

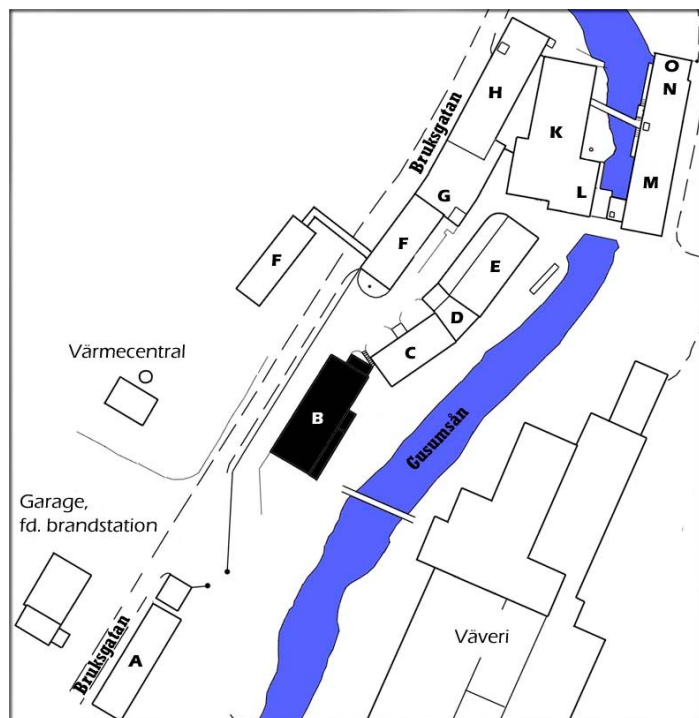

Röda ladan med portvaktskuren sedda från norr 1951. I bakgrunden syns bostadshusen Ävallavillorna, Ävalla och Hagen. Gusumsån har precis fyllts igen och en ny bro är under uppförande. Foto: Göran Söderqvist. Bilden utlånad av Gusums Hembygdsförening.

Bruksgatan sett från söder i gatljusets sken. Det röda magasinet till höger är idag den enda rest av en äldre generations träbyggnader på fabriksområdet. Byggnaden uppfördes vid mitten av 1800-talet och har använts som lager och förråd. På västra sidan av gatan syns brandstationen som uppfördes 1944. Foto: AL 2009-02-27

3.2 Byggnad B. Packrum och smältverk

Byggnaden föregicks av en mindre träbyggnad som uppfördes år 1900 med lokaler för ytbehandling som försilvring, förnickling, förtenning och lackering. Byggnaden, som kallades lackeringshuset, totalförstördes i en brand den 21 december 1909. Därmed blev det avbrott i tillverkningen av manufaktur, varför bruket fattade beslut att skyndsamt uppföra en ny byggnad på samma plats, men fyra meter längre och fyra meter bredare. Den nya byggnaden uppfördes i två våningar med en inredd vindsvåning med lanternin av trä med fönster i sidorna. Grunden lades av granit och väggarna bestod av tegel. Golvet bestod av slipad betong och byggnaden fick två bjälklag av trä, samt tak av trä med inner- och ytterpanel med plåttäckning.⁴⁰

Byggnaden fullbordades under våren 1910 och skulle, förutom fabrikslokaler, inrymma packrum, och på andra våningen bolagets kontor, som av styrelsen var avsett att flyttas till det växande fabriksområdet. Byggnaden benämndes i allmänhet *Packrummet* på grund av den paketering av brukets kortvaror som ägde rum på våning ett. Översta våningen (två) kallades för *Sättvinden*, där nålar och liknande sattes i nålbrev inför packning. På bottenvåningen låg ytbehandlingsavdelningen för kortvaror innehållande rum för vitkokning, sprutlackering, förnickling, försilvring och polering. I en byggnadsinventering från 1950 framgår att bottenvåningen och våning ett inrymde ett 20-tal putstrummor med sågspån för knappar mm, samt lager och inpackningslokaler.⁴¹ På dess södra gavel och östra långsida fanns förråd och vedsköven, vilka revs i mitten av 1900-talet.

⁴⁰ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, Värderingar fabriksfastigheter 1938 och Salomonsson 1900 och 1909

⁴¹ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-020, Maskinplacering 1942-02-18, (förvaras av Gusums hembygdsförening), dito volymnr. 1897, Fastighetsvärdering brandrisk upprättad av G Arenander 1950-05-05, samt Salomonsson 1910

Varor till och från packrummet kördes på två enkla tralljärnvägar, dels in genom en port på norra gaveln, och dels via en träbro till en dörr i västra fasaden. Ett pannrum tillbyggdes på norra gaveln då en lågtryckspanna installerades 1935. Denna anläggning med ånga värmda byggnaderna B och C, men togs ur drift vintern 1952-53 sedan områdets gemensamma värmecentral tagits i bruk. Det gamla pannrummet innehöll även verkstad och lager för brukets rörmokare. Mot ån tillkom en mindre tillbyggnad i ett plan för sprutlackering omkring 1940.⁴²

Gusums Bruks metalltillverknings expansiva utveckling började på 1940-talet, men bara efter några år var det nybyggda smältverket (byggnad E) från 1944 för litet. Efter ett förslag från 1952 genomgick byggnad B en total förändring när det inreddes som smälthytta med sex ugnar, vilka togs i bruk 1954. Därmed försvann våning två när det gamla sadeltaket med lanternin ersattes av ett lägre planare tak (gamla byggnadens utseende syns på bild på sidan 52). Packrum och ytbehandling flyttades till hus C. Källarplanet delades av och i norra delen placerades två transformatorer till de eldrivna smältugnarna. Verkstad för gjutkokiller tillkom då byggnaden breddades 3 meter mot ån i en längd om 15 meter, vilket skedde under 1950-talet, eller senast 1960.⁴³

Men också detta smältverk kom att bli för litet för bruket och 1968 flyttades verksamheten till en ny anläggning vid Gräsdalen utanför samhället. Sedan smältugnarna bortforslats kom våning ett att användas av brukets centralverkstad som lager och till grövre plåtverkstad. Lokalerna på källarplanet användes från slutet av 1970-talet till 1983 för att putsa och sprutlackera järnrör som användes vid transport av viror. Därefter hyrdes hela byggnaden från 1985 av Stig Hagberg som drev bilverkstad. Han inredde källarplanet med väggar och innertak av plåt där han hade reparations- och lackeringsverkstad. Han lämnade byggnaden 1989, varefter ingen varaktig verksamhet inrymts däri.⁴⁴

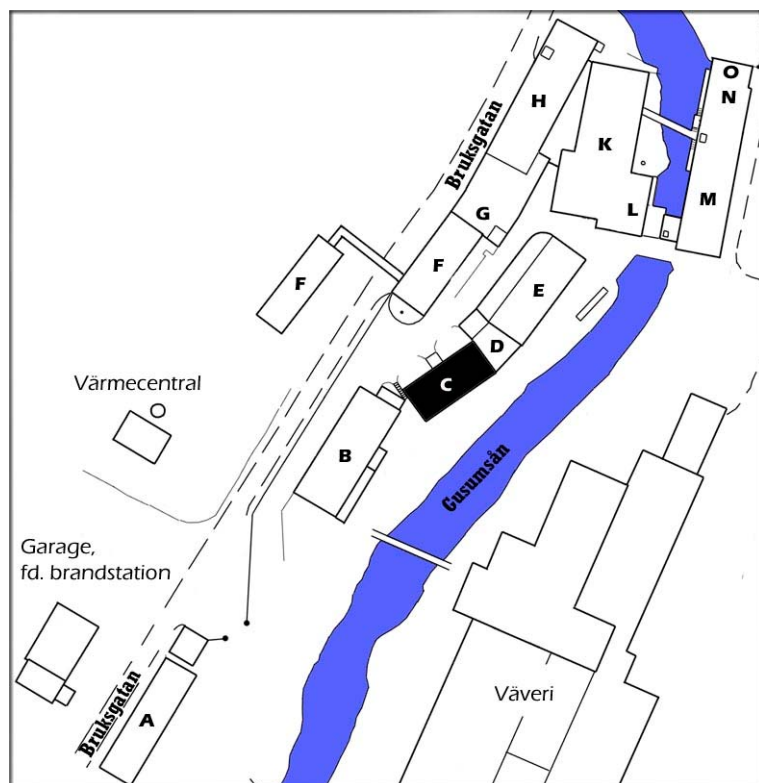
Byggnad B sedd från nordöst. Övervåningen revs bort 1954 då huset byggdes om till smälthytta. Den större utbyggnaden från 1960 syns till vänster och till höger syns de två utrymmena för smältverkets transformatorer. Den mindre utbyggnaden i mitten tillkom runt 1940 som en del av sprutlackeringsavdelningen. Foto: AL 2008-10-20

⁴² Gusums Bruks arkiv, volymnr 1916, Värdering 1951, dito volymnr. 1918, Ritningar VVS, 1950-1970 (Beskrivning över värmeinstallationer, 1952-12-10) och dito ritning 101-020, Maskinplacering 1942-02-19 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

⁴³ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-352, daterad 1952-05-15 (förvaras av Gusums hembygdsförening) samt Salomonsson 1954 och 1960

⁴⁴ Salomonsson 1968, Muntligt Sivert Andersson, Mejerivägen, Ringarum, 2008-11-30, muntligt Bertil Karlsson i Lunda, Gusum, 2008-12-18, muntligt Stig Hagberg, Högalidsvägen, Gusum, 2008-10-20 och Salomonsson 1968

3.3 Byggnad C. Reparationsverkstad, hårnålsverkstad och laboratorium

Byggnaden uppfördes år 1917 i två våningar med fullt inredd vindsvåning med takkupor. Grunden var av granit och golven på våning ett och två av stålslipad betong. Våning två vilade på ett bjälklag av betong mellan järnbalkar och vinden (våning tre) på ett bjälklag av trä. Yttertakets bestod av dubbelpanel och plåttäckning. Väggarna var av tegel och hade dekorativa krön avslut, skugglister och tunna stöpelare i fasaden. Fönstren hade välvd överstycken och var gjorda av trä. Husets golvyta mätte 23,0 x 11,3 meter.⁴⁵

Uppförandet av byggnaden inleddes sommaren 1917 då bruket tecknade avtal med stensättaren C.L. Karlsson som åtog sig att utföra allt formningsarbete för sockeln, samt uppgjutning av densamma, samt även avsättningar för fönster. Vid de båda västra hörnen förstärktes grunden med 20 cm breda murar för att hindra nedrasande jordmassor. Karlsson formade även grundfästen 10 cm över golvytan för 12 st pelare. Hans arbete avsynades och godkändes i början av augusti varefter väggarna uppfördes av tegel från Almviks tegelbruk. För arbetet svarade murare Algot Elgstrand som utfört flera arbeten vid bruket sedan 1900-talets början. Avtal tecknades med Elgstrand i juli och arbetet var slutfört vid mitten av november. Under följande månader göts golven på första och andra våningen på vad som skulle komma att kallas nya Mekaniska Verkstaden eller Reparationsverkstaden. Byggnaden inreddes under de första månaderna av 1918, efter att väggarna under februari fått invändig kalkputs.⁴⁶

⁴⁵ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, fastighetsvärdering upprättad 1937-12-10

⁴⁶ Gusums Bruks arkiv, oförtecknade entreprenad- och byggnadshandlingar 1917-1918 (förvaras av Gusum bruksmuseum)

Vy från söder mot byggnad C som avspeglas i Gusumsåns vatten. De karaktäristiska takkuporna ger skarp kontrast mot det annars dominerande funktionalistiska formspråket på området. Från byggnadens laboratorium släpptes orenade kemikalier ut i ån. I bakgrunden syns byggnaderna D, E, L och M. Foto: AL 2008-11-17

Våning ett inrymde reparationsverkstad, våning två hårnålsverkstad och våning tre förråd. Till en början fanns här även snickarstuga, sannolikt på våning ett. I anslutning till norra gaveln uppfördes 1944 en ny byggnad (hus D) med personalutrymmen för smälthyttan. I samband med denna ombyggnad fanns planer att även byggnad B skulle byggas om och ingå som smälthytta i funkisstil i likhet med utseendet för hus D och E. Någon ombyggnad skedde aldrig, endast nya dörrar från hus D till samtliga våningar togs upp. Men då smälthyttan i byggnad E blivit för liten in på 1950-talet aktualiserades åter planerna för en total ombyggnad av byggnad C till hytta. Enligt planen skulle byggnaden breddas med utrymme för transformatorer i slänten mot Bruksgatan, alltsammans i funkisstil. Någon ombyggnad blev inte aktuell nu heller, i stället flyttades hyttan till byggnad B. Trots det påverkades hus C, sedan packrummet och ytbehandlingsavdelning i hus B flyttades till hus C åren 1952-53. Dessutom byggdes laboratoriet ut på våning tre.⁴⁷

Byggnaderna B och C hade en gemensam värmeanläggning fram till 1952 då det gamla systemet med ånga ersattes av ett för hela området nytt vattenburet system från en ny värmecentral. I samband med installationen av det nya värmesystemet fick även byggnaden nya avloppsledningar. Från det utvidgade laboratoriets lokaler leddes avloppet orenat ut i Gusumsån, medan avlopp från toaletter samlades upp i ett gemensamt avloppsnät på området.⁴⁸

⁴⁷ Salomonsson 1917, muntligt Sven-Åke Lindqvist 2008-10-21, Gusums Bruks arkiv, ritning 201-148/6 daterad 1944-03, ritning 201-336 och 201-835 odaterade och ritning 201-364 Förslag till utbyggnad av laboratorium 1952-10-10, (förvaras av Gusums hembygdsförening)

⁴⁸ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1918, Arbetsbeskrivning över värmeinstallationer, 1952-12-10 och ritningar för VVS, 1950-1970

Skorstensliknande dekorativa krönavslutningar med enkla listverk och tunna stödmurar är en rest från det formspråk som präglade områdets byggnader på 1910-talet. Södra gaveln av byggnad C, vars stickbågiga fönstervall ersatts med rektangulära fönster då våningens laboratorium utökades på 1950-talet. Foto: AL 2008-11-17

Byggnad C, våning 1. Reparationsverkstad

Här låg till en början den mekaniska reparationsverkstaden, vilken sannolikt flyttats hit från byggnad M. I taket fanns transmissioner till fräsar och andra maskiner och i lokalens mitt stod en större svarv. Ursprungliga dörrar fanns på vardera gavel men senare togs en dörr upp mot ån. När byggnad B byggdes om till smälthytta flyttades ytbehandlingsavdelningen 1952-53 därifrån till den gamla reparationsverkstaden i byggnad C, vilken i sin tur flyttades till våning ett i byggnad H. Vid ytbehandling användes bl.a. konvektionsugnar, lackeringsklockor, saltbadugn, avfettningklockor, sköljkar, sodakar, förzinkningsklocka, skurtunnor, mm.⁴⁹

Under följande årtionden sjönk försäljningen av kortvaror och tillverkningen avvecklades successivt. Bruket gick allt mer över till import och vidareförsäljning. Tillverkningen av tryckknappar och säkerhetsnålar stoppades redan 1951 och tillverkningen av knappnålar upphörde 1970. När ytbehandlingsavdelningen inte längre behövdes användes bottenplanet som förråd och av brukets rörmokare. Under några år på 1980-talet fram till ca 1988 hyrdes lokalen av Christer Urdell som drev företaget Mundus electronics som tillverkade elektroniska larm.⁵⁰

Byggnad C, våning 2. Hårnålsverkstad

Våningen låg i markplan åt väster och inrymde ursprungligen tillverkning av kortvaror. Våningen hade en stor öppen lokal utan mellanväggar, där det stod ett 30-tal maskiner för tillverkning av t.ex. hårnålar, häktoar, hakar och hyskor. Här tillverkades också spik som gav byggnaden namnet *Spiken*. Maskinerna var remdrivna från transmissioner i taket. Ingången

⁴⁹ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, Ritning Järntråddrageri 1915-03-15, dito ritning 201-357, daterad 1952-06-19, dito ritning 201-353, daterad 1952-03-29, ändrad 1953-04-29 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och muntligt Sven-Åke Lindqvist 2008-10-21.

⁵⁰ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-870, daterad 1976-01-13 (förvaras av Gusums hembygdsförening), Salomonsson, 1951, 1961, 1963 och 1970 och muntligt Christer Urdell, 2008-10-21

var från en bro från väst och i lokalens sydvästra hörn fanns ett kontor. I nordöstra hörnet ledde en trappa upp till våning tre.⁵¹

Vid mitten av 1900-talet flyttades tillverkningen av kortvaror. Flera förslag togs fram över hur verkstaden skulle användas. 1952-53 fick den gamla hårnålsverkstaden en ny funktion, då packrummet flyttades dit från byggnad B. Till och från packrummet skedde ett stort flöde av kortvaror och blyxtlås, dels mellan avdelningarna, dels till fabriken i Norrköping och dels till och från hemarbete, vilket pågick in på 1960-talet. I packrummet fanns även lager av metallband och där utfördes en tid också montage av löparkroppar på blyxtlås. Sedan produktionen av kortvaror minskat och blyxtlåstillverkningen allt mer koncentrerats till byggnad H, kunde packrummet flyttas till våning två i hus M. Därefter byggdes våningen om till kontor och från 1976 eller något tidigare flyttade ritkontoret dit från våning tre i hus F. I oktober 1988 flyttades kontoret av Boliden Bergsöe till fabriken i Gräsdalen, där en ny kontorsbyggnad hade uppförts hösten 1987.⁵² Men delar av kontoren på våningen nyttjades till 1991, möjligen av företagshälsovården Ramunderhälsan som hyrde en lokal.⁵³

Byggnad C, våning 3. Laboratorium

På våningen fanns ursprungligen lager och omklädningsrum för reparationsverkstaden och hårnålsverkstaden. Men i takt med att brukets framställning av metaller ökade, utvecklades ett metallurgisk laboratorium fr.o.m. 1935, inrymt i två rum vid våningens södra gavel. En gammal trapp av trä mellan våning två och tre ersattes 1944 av det nya trapphuset i byggnad D, varifrån en dörr togs upp i den norra gaveln. 1952 byggdes laboratoriet ut över hela våningen. Där fanns kemisk-, metallurgisk-, spektografisk avdelning, samt elektrolys- och vågrum, mekaniskt laboratorium, provberedning och ingenjörskontor. Den primära funktionen var att analysera sammansättning i legeringarna från smältverket. Men då smältverket flyttade till Gräsdalen 1968 kom också laboratoriet att successivt flyttas dit under 1970-talet, varefter lokalen lämnades att förfalla.⁵⁴

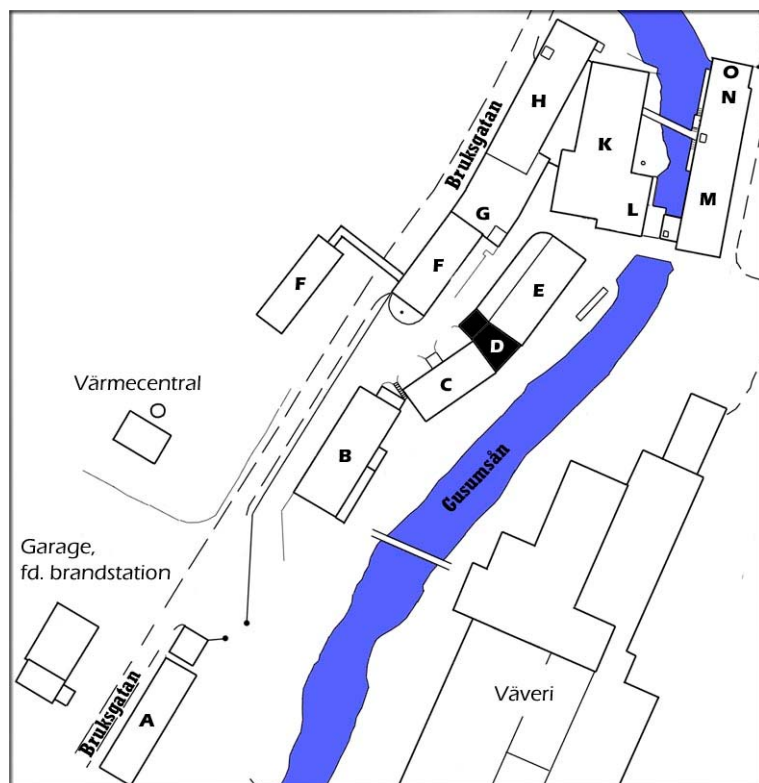
⁵¹ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, Ritning Järntråddrageri 1915-03-15, dito ritning 201-357 daterad 1952-06-19, dito ritning 201-024, daterad 1942-10-13 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och muntligt Sven-Åke Lindqvist 2008-10-21

⁵² Gusums Bruks arkiv, ritning 201-320, daterad 1951-04-13, ritning 201-355, daterad 1952-05-29, ritning 201-665, daterad 1967-08-10, ritning 401-870, Karta över fabriksområdet 1976-01-13 (förvaras av Gusums hembygdsförening), NT 1987-05-13 och NT 1988-10-31

⁵³ Muntligt Sven-Åke Lindqvist 2008-10-21. Vid inventering i hus C den 2009-01-22 påträffades en telefonkatalog från år 1991.

⁵⁴ Salomonsson 1935 och 1951, Gusums Bruks arkiv, ritning 201-024, Maskinplacering 1942-10-13, dito, ritning 201-364, Förslag till utbyggnad av laboratorium 1952-10-10 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och muntligt Henry Johansson i Gusum 2008-10-30

3.4 Byggnad D. Trapphus och personalutrymmen

Byggnad D och en ny smälthytta (byggand E) uppfördes samtidigt 1944. På platsen låg tidigare två äldre träbyggnader med snickeriverkstad och smälthytta (se karta för byggnad E på sidan 28). Byggnad D uppfördes i tegel av Skånska Cement i fyra våningar, med ett karaktärsfullt trapptorn i ytterligare en våning. Våning ett inrymde plåtslageri och smedja, våning två, tre och fyra, samt takterrassen innehöll personalutrymmen med duschar, omklädningsrum och matsal. En platsgjuten böljande trapp i betong ledde mellan de fyra våningarna och till taket. Trappen användes även till våning två och tre i byggnad C, eftersom husen var sammanbyggda. Trapphuset nyttjades fram till 1991, då sista verksamheten kontoret i byggnad C flyttades.⁵⁵

⁵⁵ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1916, Värderingar 1951, dito, ritning 201-148/4, daterad 1944-03 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och Salomonsson 1944

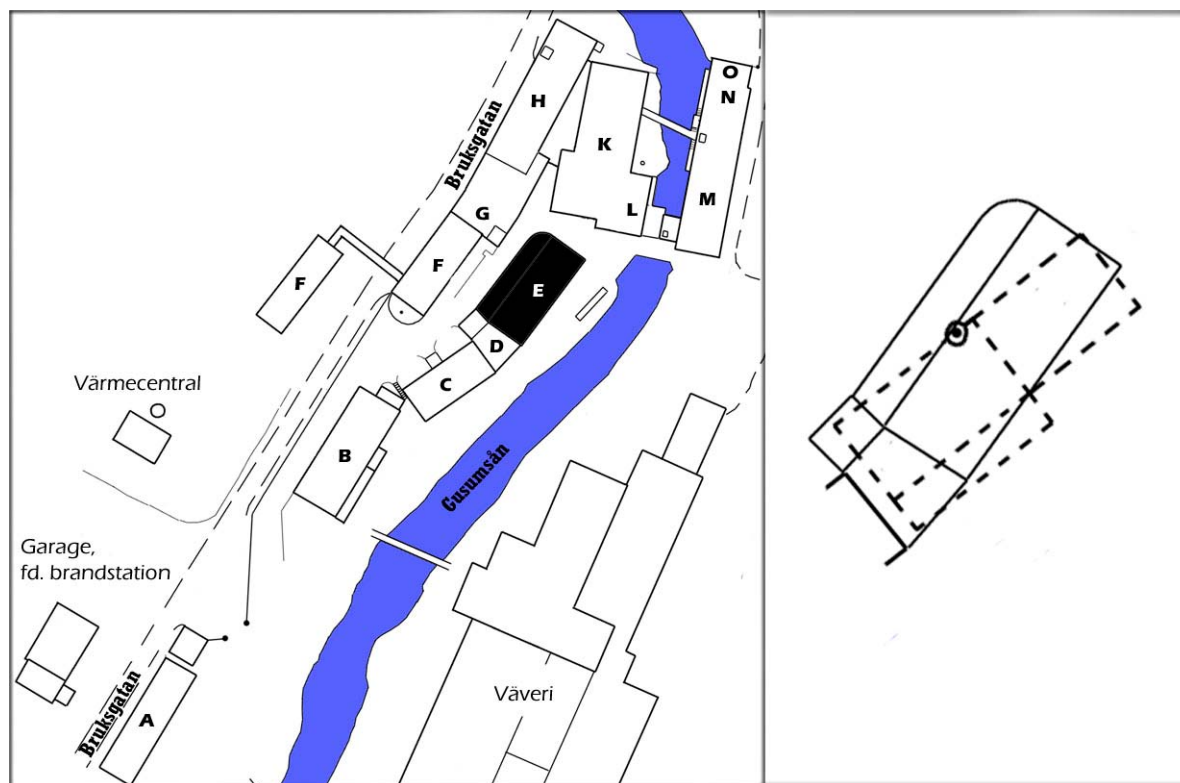
Byggnad D med dess trapphus vars stora fönster på västra gaveln är tydligt markerat i fasaden. Byggnaden uppfördes samtidigt som hus E och inrymde personalutrymmen, smedja och plåtslageri. Från trapphuset leder dörrar till våning två och tre i byggnad C. Foto: AL 2008-12-18

Smedjan avvecklades och plåtslageriet flyttades till centralverkstaden i byggnad E. På 1970-talet flyttade elverkstaden in på våning ett, vilken låg i anslutning till elverkstadens utrymmen i byggnad E. Sedan elverkstaden flyttats till Gräsdalen hyrdes lokalen av Tord Björnskiöld från slutet av 1985 till augusti 1989. Han bedrev mekanisk verkstad och utförde legoarbeten samt reparationer med svarvning, svetsning, borrar och fräsning av olika detaljer.⁵⁶ Efter honom hyrdes lokalen under en period ut till Tomas Elofssons Arvaker som tillverkade solfångare. Därefter kom delar av byggnaden, främst våning ett, används av mer svåridentifierade hyresgäster som bedrivit verksamhet i byggnad E.⁵⁷

⁵⁶ NT 1986-02-28, muntligt Tord Björnskiöld 2008-10-20

⁵⁷ Inventarier och handlingar som hittats i byggnaden visar att den användes 2006. Bl.a. påträffades korrespondens med Kriminalvårdsstyrelsen.

3.5 Byggnad E. Smältverk/gjuteri och centralverkstad

Till vänster: Byggnad E i förhållande till övriga byggnader på området. Till höger: De äldre träbyggnaderna med hytta och snickeriverkstad (streckade linjer) i förhållande till nuvarande byggnaderna D och E. Skorstenen från den äldre smälthyttan (den runda markeringen) nyttjades under en kort tid i den nya hyttan.

På platsen fanns tidigare två träbyggnader från 1800-talet för snickeriverkstad och smälthytta. Den gamla hyttan tillkom sannolikt 1889 då metallmanufakturtillverkningen utökades med smält- och torkugn. Byggnaden var uppförd av liggande timmer och mätte 19 x 10,25 m. Till den koleldade smältugnen byggdes 1918 en ny 25 m hög skorsten av tegel. Vid hyttans norra gavel uppfördes snickeriverkstaden 1898, viken mätte 16,5 x 10 m. På bottenplan fanns brukets smedja och våning ett, som låg i markplan åt väst, inrymde snickeriverkstad medan vinden användes som virkesförråd. Till en början inrymde huset även kontor och packrum.⁵⁸

1943 revs de gamla byggnaderna, förutom skorstenen, som tjänade sitt syfte i ytterligare några år i den nya hyttan (hus E) av tegel, som stod klar 1944. Den nya hyttan uppfördes av Skånska Cement i en våning och samtidigt uppfördes ny smedja, plåtslageri och personalutrymmen (byggnad D). Snickeriet flyttades till en tegelbyggnad öster om ån som stod klar 1944. I den nya smälthyttan installerades en elektrisk högfrekvent smältugn 1945, varefter äldre kokseldade ugnar togs ur bruk successivt. Där fanns även två lågfrekventa ugnar, hissanordning, telferanläggning och fem roterande gjutmaskiner samt gjutkokiller, våg och diverse verktyg och maskiner.⁵⁹

⁵⁸ Gusums Bruks arkiv, volymnr 1977, Värderingar fabriksfastigheter 1938, dito, ritning 201-082 Gjuteri, smedja & snickarverkstad 1943-03-16, dito, oförtecknade byggnads- och entreprenadhandlingar (förvaras av Gusums bruksmuseum), Göran Söderqvists inventeringshistorik, odat, och Salomonsson 1889

⁵⁹ Salomonsson 1944, Gusums Bruks arkiv, ritning 201-148/6, daterad 1944-03 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1916, Värderingar 1951

Sedan verksamheten flyttat till en ny smälthytta 1954 (byggnad B) lämnades fem mindre och en större slunggjutningsmaskin kvar. Dess runda göt av fosforbrons transporterades på en körbana med speciella vagnar till byggnad K, där de skars ned till tråd.⁶⁰

Den första slunggjutningsmaskinen inköptes 1930 men när tråddrageriet successivt avvecklades på 1960-talet lades gjuteriet ned 1965. Innan maskinerna togs bort så användes de i experiment att försöka tillverka syrafria göt.⁶¹ 1969 påbörjades en omorganisation som ledde till att brukets reparationsverkstad flyttades till byggnad E från våning ett i hus H. Byggnad E byggdes nu om och dess fönster i östra fasaden minskades samt ett nytt övre plan tillkom i dess södra del. På det nya övre planet byggdes kontor och till lokalen under flyttades elverkstaden från källarplanet i byggnad L. Utmed västra väggen fanns ett lägre parti dit plåtslageriet flyttades från våning ett i byggnad D. Det gamla gjuteriet blev nu brukets centralverkstad, vilken användes till 1989, då den flyttades till Gräsdalen. Därefter hyrdes elverkstaden under en tid av Gusums Elservice som nyttjade den som lager.⁶²

Från 1990-talet användes verkstadslokalen till ändamål som är svåra att kartlägga. Här byggdes en blästerverkstad, men någon verksamhet i kommersiell mening lär aldrig ha ägt rum. Byggnaderna D och E bör vara de sista på området som användes och av inventarier som påträffats vid inventering framgår att lokalen nyttjades till 2006.⁶³

Byggnaderna D och E sedda från öster. De båda byggnaderna uppfördes samtidigt 1944. Den högre delen till vänster (hus D) inrymde omklädningsrum och den lägre delen åt höger smälthytta (hus E). Fönstrena på byggnad E minskades då lokalen byggdes om till centralverkstad sedan smältverk och gjuteri flyttat. I bakgrunden syns fasaderna på byggnaderna G och H. Foto: AL 2008-12-18

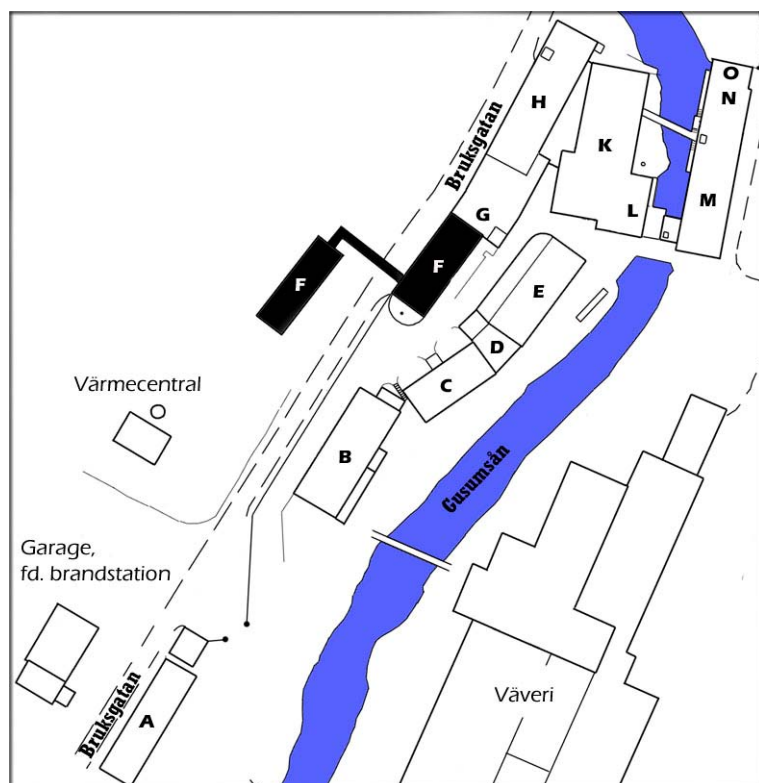
⁶⁰ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-144, Körbana för plattvagnar 1944-03-08 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

⁶¹ Sandell, s. 291ff, Salomonsson 1930, muntligt Bernt Perzon 2008-10-16

⁶² Muntligt Sven-Åke Lindqvist och Sven Jonsson 2008-10-27 vid inventering samt Salomonsson 1969

⁶³ Muntligt Yvonne Karlén Pettersson 2008-12-10 och inventering i 2008-10-27

3.6 Byggnad F. Kontor

Byggnad E i förhållande till övriga byggnader på området. Sektionen till höger utgör den ursprungliga kontorsbyggnaden från 1906, som på 1960-talet utökades med en kontorspaviljong (till vänster) som sammanbands med en gångbro över Bruksgatan. Kontorspaviljongen och gångbron revs helt efter att de totalförstörts i en brand 2002.

Brukets kontor var länge inrymt i bruksherrgården, och senare i det västra av två vita stenhus invid dåvarande torget, ca en km söder om Mellanbruket. Kontor fanns delvis på fabriksområdet i en snickeribyggnad och från 1910 i en nyuppförd fabriksbyggnad (hus B).⁶⁴ Det som kom att bli brukets huvudkontor (hus F) byggdes redan 1906 vid Mellanbruket, men stod oanvänd i flera år, då det först 1916 inreddes den för det ursprungliga ändamålet. Byggnaden hade en våning i markplan och en vindsvåning med två murade frontespiser och fyra takkupor. Grunden var av granit, väggarna av tegel och taket av plåtklätt trä. Längden var 28,0 m och brädden 11,9 m och dessutom inreddes en större lägenhet på vardera våning samt ytterligare en mindre på övervåningen. I lägenheten på bottenplan bodde av områdets portvakt och sista boende i huset var kontorsstäderskan som flyttade ut 1942. Därefter påbyggdes en ny övervåning för kontor samt en vind med kopieringsrum och arkiv.⁶⁵

⁶⁴ K. Martin Ringström, s. 214 och Salomonsson 1910

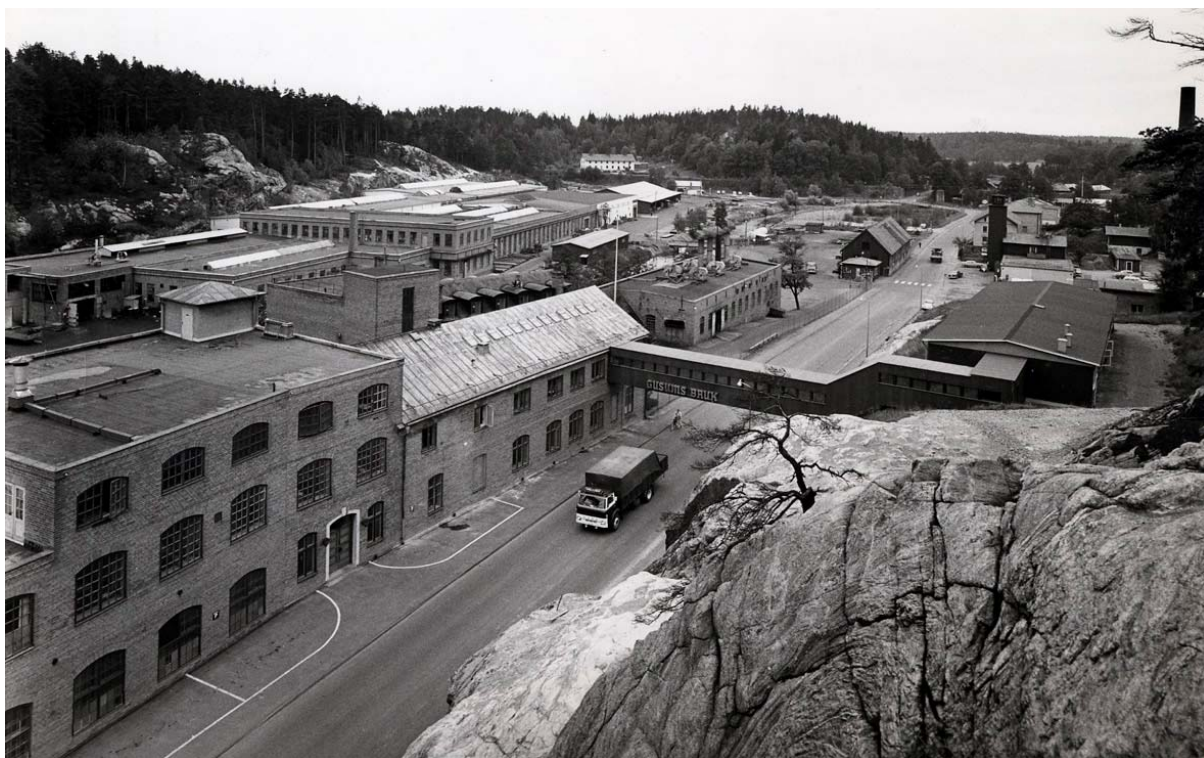
⁶⁵ Gusums Bruks arkiv, oförtecknade fastighetshandlingar, Kostnadsförslag 1916-06-02 (förvaras av Gusums Bruksmuseum), dito, volymnr. 1977, Fastighetsvärdering 1938, Ringarums församling, Gusums kyrkobokföringsdistrikts arkiv, AIIa: 1, Församlingsbok, s. 976 och Bengt Uhrberg, s. 4f

Kontorsbyggnaden med gångbron över Bruksgatan sedd från sydväst. Gångbron utgjorde en portal till bruket men raserades av misstag 1979. En ny identisk bro stod klar ett halvår senare. Foto: Sven Delborn, augusti 1980.

1945 byggdes kontoret samman med blytlåsfabriken (hus H) då byggnad G tillkom. Det tidigare utrymmet mellan byggnaderna F och H hade används som områdets huvudport, vilken flyttades till byggnad A efter tillbyggnaden. Brukskontorets nya entré från Bruksgatan gick genom en port i byggnad G. Innanför den nya entrén fanns en vestibul med golv klätt av Kolmårdsmarmor och drygt tre meters takhöjd. Angränsande till den fanns växeln i byggnad F varifrån en korridor löpte genom byggnaden, med mindre kontor på vardera sida. I korridorens början fanns en trappa upp till våning två, och bakom denna fanns ett murat kassavalv. I korridorens slut låg ett större styrelserum, beläget i sydvästra hörnet. Med anslutning till detta, i sydöstra hörnet, fanns disponentkontoret och intill det, utmed östra väggen, direktörskontoret. Våning två inrymde ett 10-tal kontor för bl.a. revisorer, fakturering, viraavdelningen, kortvarutillverkningen och ritkontor. Övriga kontor var belägna i anslutning till respektive avdelning på området. Kopieringsrum och arkiv flyttades från våning tre till byggnad G år 1945, varefter våningen inreddes till ritkontor.⁶⁶

⁶⁶ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-236, Förslag till ritkontor 1946-09-19 och ritning 101-080/1, Kontorsbyggnad 1943-03-05 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

Vy under senare delen av 1960-talet från Stångberget i norr över Gusums Bruks fabriker vid Mellanbruket. Jämför med bilden från 1899 på sida 43. Fabrikerna inklämda mellan kala bergknallar som vittnar om utsläpp från smälthyttan som straxt efter att bilden togs flyttades till Gräsdalen. Till höger syns den nybyggda kontorspaviljongen med gångbron som bildade en portal över Bruksgatan. Målade linjer på trottoaren leder besökaren från Bruksgatan utmed hus H och F mot huvudentrén i byggnad G. I bakgrunden skymtar fr.v: fabriksbyggnaden med press- och stångverk samt viraväveri, husen D, C, B och A samt brandstationen och längst åt höger värmecentralens skorsten. Foto: Rune Svensson. Bilden utlånad av Ringarums hembygdsförening.

Den 12 oktober 1964 beviljades bygglov för en utökning av kontoret och på Bruksgatans västra sida uppfördes en ny kontorspaviljong i ett plan av trä. De nya lokalerna sammanlänkades med andra våningen i gamla kontorsbyggnaden genom en överbyggd gångbro över Bruksgatan. Brukets logotyp och namn placerades på den plåtklädda bron, som blev en karaktärsbildande portal över vägen. Den 27 oktober 1979 körde en lastbil med en grävmaskin på sitt släp in i bron och raserade densamma. En ny identisk bro uppfördes och stod klar ett halvår senare.⁶⁷

Behovet av kontorsplatser minskade i takt med att bruket sålde ut sin verksamhet under 1980-talet. Mot slutet av årtiondet hade Gusums Bruk endast en handfull tjänstemän som sysslade med affärer på penningmarknaden inom underbolaget Gusum Trading AB. En av dem var brukets fd. disponent Lennart Torstensson, som då också var styrelseordförande, i det kraftigt nedbantade Gusums Bruk, med endast 10 anställda. På kontoret arbetade även brukets ekonomichef och den tidigare inköpschefen fram till konkursen våren 1988.⁶⁸

Vid fabriken i Gräsdalen uppfördes ett nytt kontor och dit flyttades metallproduktionens sista 30 tjänstemän hösten 1988. De osäkra förhållanden som uppstått sedan konkursen innebar att även viratillverkningens personal lämnade kontorsbyggnaden straxt därefter. Efter att

⁶⁷ Ringarum kommuns byggnadsnämnd, CI:1, Diariebok 1960-1964, Gusums Bruks arkiv, ritning nr 201-770, Planritning gångbro 1965-05-11 (förvaras av Gusums hembygdsförening), NT 1979-10-29 och NT 1980-01-15

⁶⁸ NT 1987-05-13

byggnaden stått tomt en tid flyttade bolaget Mundus Electronics in i kontoret. I de större utrymmena i disponentkontoret och styrelserummet tillverkades elektroniska larm fram till vintern 1994-95 då Mundus lämnade bruksområdet.⁶⁹ Sista hyresgästen i byggnaden var Gusums dartklubb, som från hösten 1999 hyrde bottenplanet. De renoverade lokalerna och byggde nytt kök med vatten. Klubben hade invigning av lokalen den 4 december 1999 och bedrev sin verksamhet till årsskiftet 2001-2002. Efter en våldsam brand den 20 mars 2002 totalförstördes kontorsbyggnaden samt gångbron och paviljongen.⁷⁰ Resterna av de sistnämnda avlägsnades 2006 och den äldre kontorsbyggnaden lämnades som en utbrunnen ruin efter att delar av väggarna rivits.⁷¹

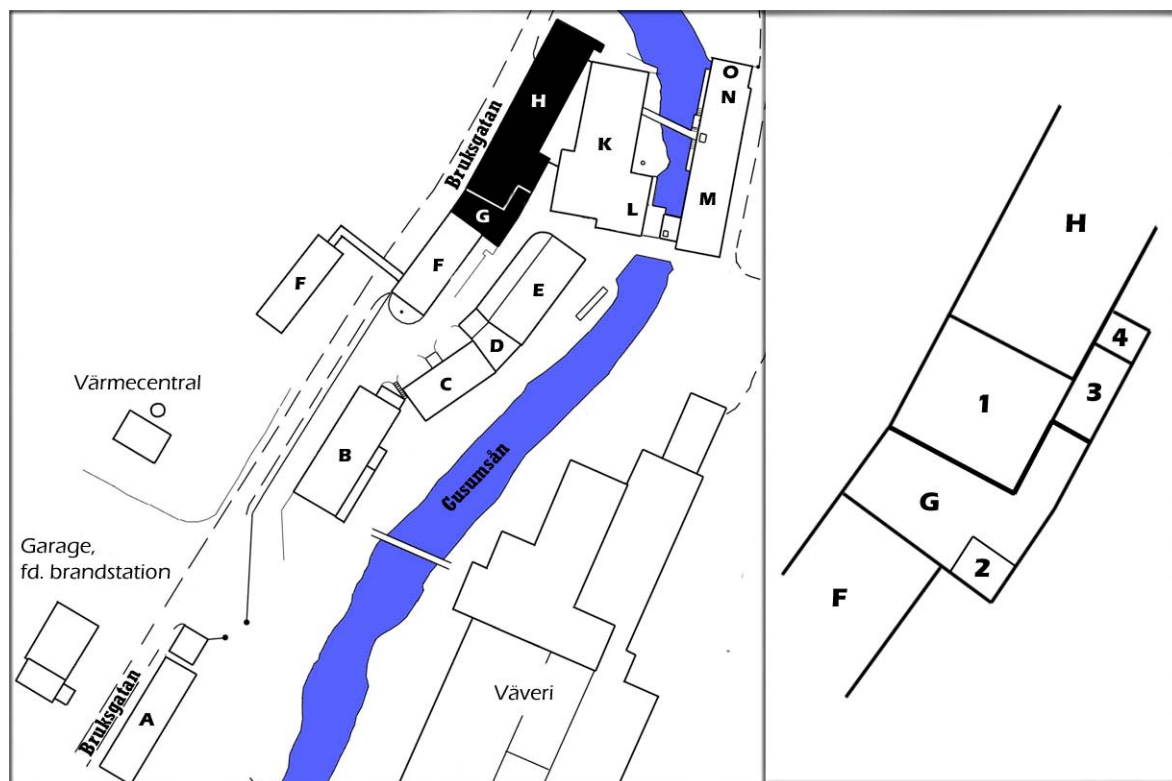
Kontoret var den byggnad på fabriksområdet som befann sig i bäst skick, men blev totalförstörd efter en brand i mars 2002. Ortens dartklubb hyrde lokalerna från 1999 till 2001 och är den sista seriösa hyresgäst på området som kunnat identifierats. Efter branden har ruinen efter byggnaden förvandlats till en skönhetsfläck som många gusumsbor ser dagligen när de fördas utmed Bruksgatan. Foto: AL 2008-12-21

⁶⁹ NT 1988-10-31, NT 1988-11-08 och muntligt Christer Urdell i Gusum 2008-10-21

⁷⁰ NT 2002-03-21 och muntligt Yvonne Karlén Pettersson, Munkgränd, Gusum, 2008-12-10

⁷¹ NT 2006-10-10

3.7 Byggnad G och H. Blixtlåsavdelning och maskinverkstad

Byggnad G och F i förhållande till övriga byggnader på området. Till höger: Byggnad H uppfördes 1904 och tillbyggdes 1937 med trapphus (3) och en tredje våning (1) åt söder. 1945 byggdes hus H och F samman (G) och samtidigt tillbyggdes trapphuset med personalutrymmen (4) samt med en tredje våning. Den nybyggda delen från 1945 (G) var uppförd i tre våningar samt ett maskinhus för hissen på taket (2).

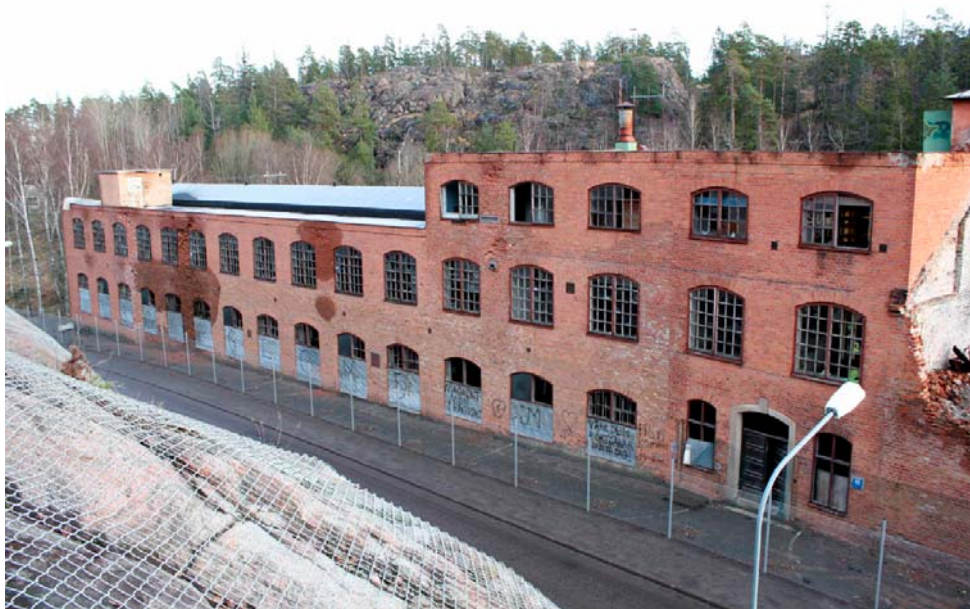
Trots att en ny byggnad för bl.a. valsverk stod klar 1902 var bruket i behov av mer utrymmen. På en gammal sågverksplan började grunden för en ny fabrik läggas året därpå. I samband därmed flyttades Bruksgatan något västerut mot en bergvägg. Nödvändigheten med denna nya fabrikslokal blev tydlig då en brand 1903 i en äldre fabriksbyggnad (M) försenade brukets leveranser. Under 1904 färdigställdes huset som vilade på granitgrund, med väggar av tegel och ett bjälklag av trä och betong. Teglet framställdes lokalt i en sk. fältbrännugn. Byggnaden hade en våning i markplan som fylldes med maskiner för tillverkning av nålar och andra kortvaror. Maskinerna drevs till en början av fyra elmotorer via transmissioner i taket. Husets vindsvåning hade ljusinsläpp från en lanternin på det plåtklädda sadeltaket och till våningen flyttades manufakturtillverkningen från byggnad M.⁷²

1937-38 skedde en ombyggnad då huset förlängdes 12 meter mot norr, varunder en källarvåning tillkom. Den tidigare vinden ersattes med en övervåning i full takhöjd och mot söder påbyggdes ytterliggare ett våningsplan med en längd av 11 m. Mellan våning ett och två tillkom omklädnings- och tvättrum på ett mellanbjälklag i den sydöstra delen och ett nytt trapphus (8,8 x 3,5 m) uppfördes utmed östra fasaden. Efter ombyggnaden fick huset samma funktionalistiska stil som flera andra byggnader på området. Den ombyggda fabriken blev 52 m lång och 13,4 m bred och den södra delen med tre våningar mätte 12 m hög. Taket bestod

⁷² Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, Värderingar fabriksfastigheter 1938, Salomonsson 1903 och 1904

av plana gasbetongplattor och hade en 36 m lång ny lanternin med ljusinsläpp. Från källarvåningen, till våning ett och två, installerades en varutransporthiss för 1000 kg samt en spiraltrappa i järn mellan de två övre planen.⁷³

Det smala utrymme som uppstått mellan byggnad F och H fungerade som områdets huvudport och två smidda grindar monterats 1934. Behovet av kontorsplatser ökade i takt med brukets expansion och 1945 försvann huvudporten då kontorsbyggnaden byggdes samman med blyxtlåsfabriken åt norr. Den nybyggda delen (byggnad G) hade arkiv och personalutrymmen på källarplan. Våning ett inrymde brukskontorets nya entré med vestibul. Den östra delen av samma våning satt ihop med maskinverkstaden i byggnad H. Våning två inrymde kontor och hålkortsavdelning, och våning tre användes till personalutrymmen och lager för blyxtlås. Samtliga våningar var förbundna med respektive våning i husen F och H. Mellan de tre våningarna fanns en hiss. I och med tillbyggnaden så breddades trapphuset vid byggnad H åt norr samt fick ytterligare en våning, där nya personalutrymmen uppstod.⁷⁴

Vy från Stångberget i väst mot byggnaderna H och G med Bruksgatan nedanför. Byggnad H (till vänster) som 1945 sammanbyggdes med kontoret genom byggnad G (till höger). Skarvar mellan byggnaderna är skönjbara, då en svag vinkel uppstod i fasaden mellan husen H och G. Den frostvittrade fasadens fönster började vandaliseras och förfalla straxt efter konkursen 1988. Byggnaden har stått tom sedan tidigt 1990-tal. Foto: AL 2008-12-21

Byggnad H, källarvåning

Källarvåningen hade till en början en passage från markplan genom norra gaveln och ut mellan byggnaderna K och H. Dörren på gaveln sattes igen på 1940-talet och ersattes av ett fönster i likhet med övriga två fönster på källarvåningen. Genom källaren och till hissen transporterades alla blyxtlåsdetaljer från krampavdelningen i byggnad M till blyxtlåsmontaget

⁷³ Gusums Bruks arkiv, volymnr, 1977, Värderingar fabriksfastigheter 1938, dito, oförtecknade Byggnads- och entreprenadhandlingar; Arbetsbeskrivning till utökning av tillbyggnaden av fabrikshus vid Gusums Bruk, 1937-06-30, George Lundin och kontrakt 1937-08-09, 1937-11-29 och 1938-03-28 (förvaras av Gusums bruksmuseum)

⁷⁴ Gusums Bruks arkiv, oförtecknade fastighetshandlingar, Ritning av huvudporten 1934-04 och Entreprenörshandlingar 1945-08-14 (förvaras av Gusums bruksmuseum)

på våning två. Till en början användes källarens utrymmen till lager för blyxtlåstillverkningen. Då verktygsavdelningen flyttade in på våning ett, inreddes källarens nordvästra utrymme till hårdverkstad i mitten av 1950-talet.⁷⁵

Byggnad H, våning 1. "Svartsjö"

På våningen stod ett 60-tal maskiner för tillverkning av knappar, spännen, knappnålar och andra kortvaror. Dessa drevs av drivremmar från transmissioner i taket, men efter ombyggnaden 1937-38 ersattes dessa med 22 elmotorer. Senare tillkom också ett kallvalsverk för mässingsband samt maskiner för tillverkning av blyxtlåsdetaljer. Avdelningen kallades *Svartsjö* och i dess norra del fanns en mindre verktygsavdelning med bl.a. hårdrum.⁷⁶

Minskad efterfrågan på kortvaror gjorde att tillverkningen avtog. De kvarvarande maskinerna flyttades successivt till det gamla tråddrageriet på våning ett i byggnad M. Till Svartsjö kom brukets reparationsverkstad, som fram till 1953 legat på våning ett i byggnad C. Bruket hade under lång tid tillverkat egna verktyg och maskiner. Till en början var tillverkningen förlagt till respektive avdelning, men samlades i en lokal i anslutning till väveriet. Efter en flytt i mitten av 1950-talet, delade verktygsavdelningen och reparationsavdelningen på utrymmet i Svartsjö. Reparationsverkstaden flyttades till en ny central verkstad i byggnad E år 1969. Därefter nyttjade verktygsavdelningen hela våningen fram till 1989, då verksamheten koncentrerades till Gräsdalen. Därefter inreddes våningen till lager för blyxtlåstillverkningen, vilken upphörde några år senare.⁷⁷

Våning två i byggnad H byggdes 1937 och inrymde montageavdelning för blyxtlås. I bakgrunden till höger syns en del automatmaskiner, men delar av tillverkningen skedde till en början i större utsträckning för hand. Foto: Anna Samélius 1944. Bilden utlånad av Gusums bruksmuseum.

⁷⁵ Gusums Bruks arkiv, oförtecknat; Entreprenörskontrakt och arbetsbeskrivningar från 1937 (förvaras av Gusums Bruksmuseum), dito, ritning 201-441, Förslag till hård- och materialrum för Verktygsavdelning, 1955-08-04, dito ritning 201-254, daterad 1948-01-19 (ritningar förvaras av Gusums hembygdsförening)

⁷⁶ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1897, Värderingar industri och fastighet 1951, dito; oförtecknat; Kontrakt 1937-08-09, 1937-11-29 och 1938-03-28 (förvaras av Gusums Bruksmuseum) och Salomonsson 1951

⁷⁷ Gusums Bruks arkiv, ritningar 201-364, förslag till utbyggnad av laboratorium 1952-10-10 och ritning 101-374, Förslag till maskinplacering Nya Reparationsverkstaden 1953 (förvaras av Gusums hembygdsförening) samt muntligt Sven Jonsson 2008-10-14.

Byggnad H, våning 2. Blixtlåsavdelning

På den ursprungliga vindsvåningen tillverkades mässingsmanufaktur. När huset byggdes om tillkom en riktig övervåning som kom till för att tillgodose den utökade blyxtlåstillverkningens behov av lokaler. Med ett 40-tal automatmaskiner sattes blyxtlåsdetaljerna fast på textilband. Detaljerna tillverkades i krampavdelningen (byggnad M) och kördes på handdrivna vagnar på en bro över ån, genom byggnad K in på källarplanet i byggnad H, där de fördes upp till våningen med hiss. 1950 byggdes ett rum vid norra gaveln, för lackering av blyxtlås som där sprutmålades och brännlackades i en elektrisk ugn. I den södra delen fanns personalutrymmen och kontor, vilka var sammanbyggda med byggnad G. Efter att tillverkningen av detaljer i byggnad M upphört, koncentrerades blyxtlåstillverkningen till våning två på 1980-talet.⁷⁸ Även sedan bruket sålt tillverkningen kom de nya bolagen Gusums Blyxtlås och Nya Gusums Blyxtlås med efterföljare att använda lokalen en bit in på 1990-talet, då det sista blyxtlåset tillverkades i Gusum.⁷⁹

Byggnad H, våning 3

Våningen tillkom över södra delen 1938 och inrymde först matsalar. Då våningen 1945 sammanbyggdes med byggnad G, utökades den med lager för blyxtlåsband och kontor. Dessutom påbyggdes en tredje våning över trapphuset, med toaletter.⁸⁰

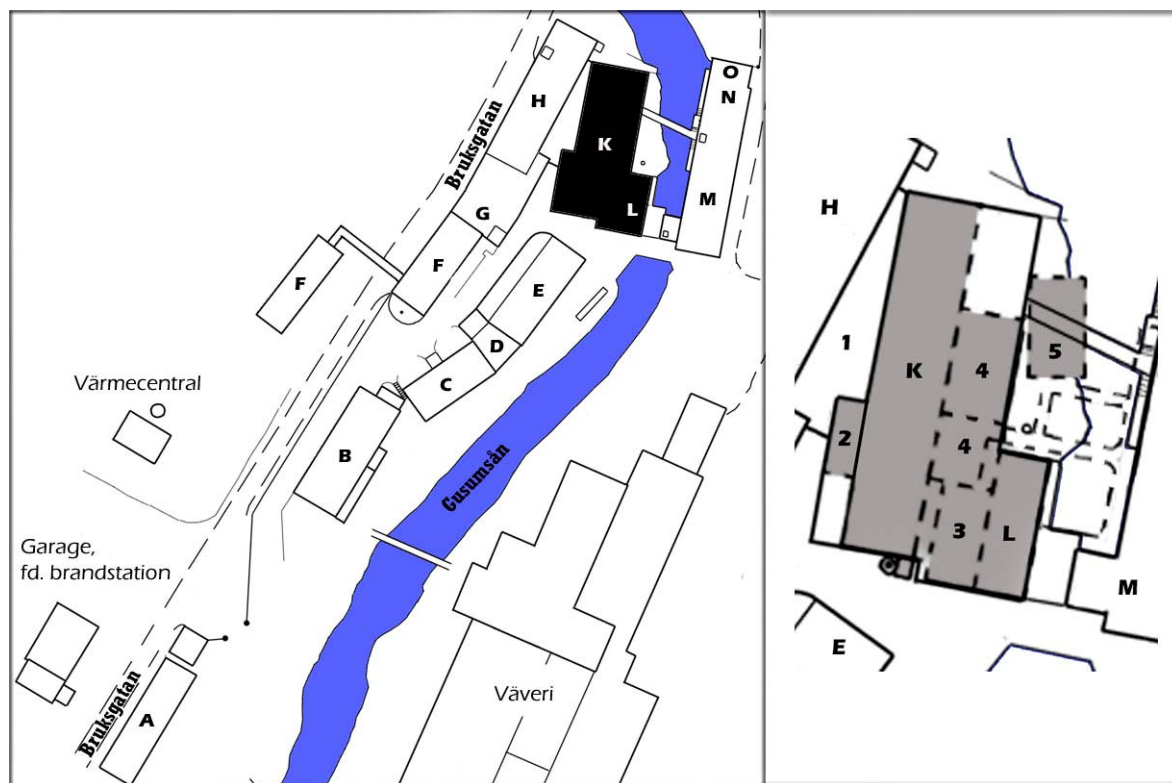
Byggnad H sedd från norr. Den tredje våningen i byggnad H och G syns till höger och det eldhärjade kontorets gavel står kvar som en tom kuliss från det spel som ledde fram till konkursen 1988. På den norra gaveln syns rester av ventilationstrummor från hårdverkstaden i källarvåningen. Lägg även märke till hissmaskinrummet på taket. Foto: AL 2008-12-21

⁷⁸ Gusums bruks arkiv, volymnr. 1897, Värderingar industri och fastighet 1951 och dito; ritning 101-218, Förslag till lackavdelning 1950-02-02 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

⁷⁹ Historik nedtecknad av Bertil Karlsson i Lunda 2007-02-13

⁸⁰ Gusums Bruks arkiv, oförtecknade bygghandlingar 1937 och dito; ritning 201-404, Plan av bandlager, januari 1954 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

3.8 Byggnad K. Tråddrageri

Till höger: De skuggade delarna är de huskroppar som byggdes in i nuvarande komplexet 1936 och 1940. De äldsta husen från 1902 är tråddrageriet med valsverk (K), kraftstationen (L) och bethuset (5). Från bethuset gick två gångbroar över ån till källarvåningen och våning ett i hus M. Kort efter nybyggnationen 1902 skedde en utbyggnad (2) för glödgugn och på fotografier från 1932 syns även utbyggnader mot ån i ett plan (4), sannolikt för bl.a. trådtorkning. 1919 fick tråddrageriet större yta så utrymmet intill kraftstationen (3) bebyggdes. 1936 breddades hus K och 1940 byggdes kraftstationen in så byggnaden fick det utseende som syns på situationskartan till vänster. 1946 tillkom ett plåttak över hela utrymmet mellan byggnaderna H och K, som därmed blev ett rum (1).

Mot slutet av 1800-talet hade brukets enda fabriksbyggnad (hus M) blivit för liten för att möjliggöra en vidare utveckling. På åns västra sida revs en gammal smedja och en såg, när ett nytt fabrikshus (K) och kraftstation (L) uppfördes 1902. Den nya fabriken saknade källare, var uppfört på granitgrund och hade tegelväggar med åsstruken fog. Byggnaden mätte 43 x 9,5 m och hade en mindre övervåning i söder.⁸¹ Mot ån fanns en liten utbyggnad, sannolikt för torkning av tråd. Dessutom uppfördes ett fristående bethus av trä över ån. Ett äldre valsverk flyttades till byggnaden 1905 och elektrifierades samtidigt. Vid samma tid gjordes en mindre utbyggnad på västra fasaden för glödgugnar. 1915 påbyggdes byggnad K med övervåning i hela dess längd. Nytt glödgugnshus tillkom och till de nya lokalerna flyttades mässings- och bronstråddrageriet. Det gamla valsverket från 1700-talet ersattes med ett nytt från Tyskland 1916.⁸²

Brist på importerad bronstråd under första världskriget löstes genom en effektivisering och tillbyggnad av tråddrageriet mot kraftstationen (L). Förutom valsverket som redan utbytts monterades nya tråddragningsbänkar samt förtennings- och glödgugnar 1919. Därmed kunde bruket tillverka all tråd till sitt viraväveri. Efter en brand 1921 som hade uppkommit genom

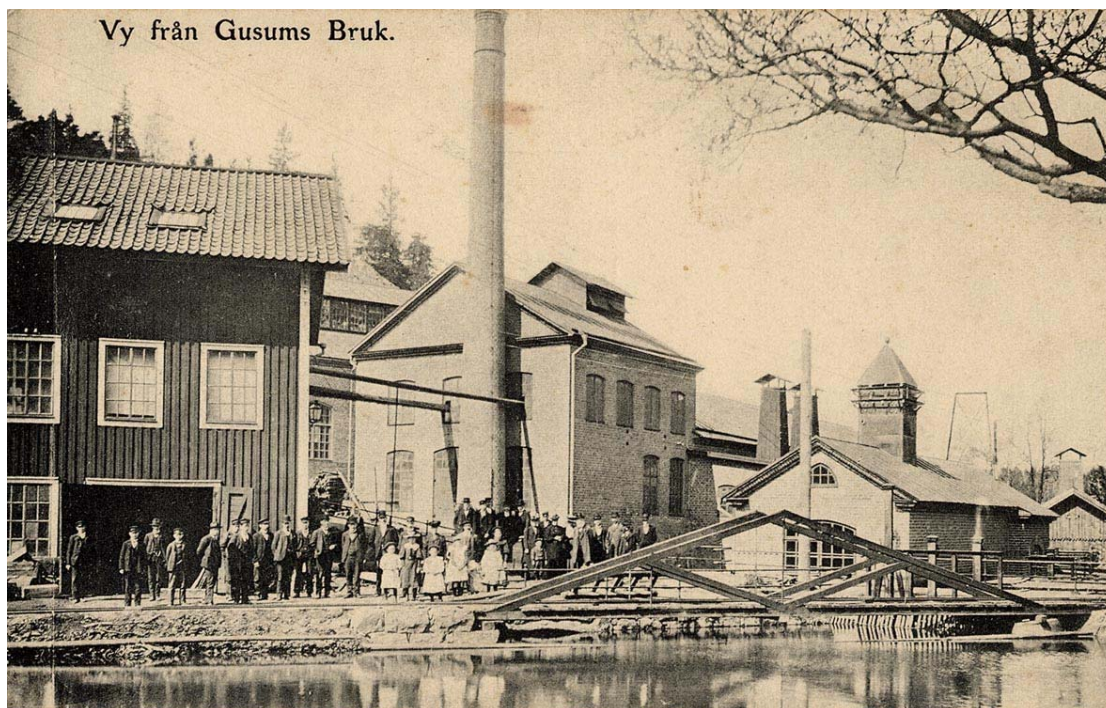
⁸¹ Salomonsson 1898 och Gusums Bruks arkiv, volymnr 1977, Värderingar fabriksfastigheter 1938

⁸² Gusums Bruks arkiv, oförtecknat, Byggnads- och entreprenadhandlingar (förvaras av Gusums bruksmuseum) och Salomonsson 1915

gnistor från en glödugn förstördes delar av byggnaden. Ett nytt plåtklätt yttertak med två lanterniner lades under sommaren och i början på 1922 göts ett nytt golv till våning två, som vilade på järnbalk. Det nya innertaket på våning ett kläddes med träpanel.⁸³

Bottenvåningen inrymde två glödgugnar, valsverk, skärverk och dragbänkar för grovtråd. Där fanns även en värmepanna, vars 25 m höga tegelskorsten, gav nytt utseende vid Mellanbruket. Under en lucka i golvet fanns ett slaggningsrum, beläget under de vedeldade glödgugnarna, vilka elektrifierades mellan 1927 och 1932.⁸⁴

Byggnaden kompletterats successivt i källar- och markplan med mindre tillbyggnader åt öst mot ån. Dessa äldre tillbyggnader ersattes 1936 då huset genomgick en kraftig ombyggnad och breddades 6,5 m mot ån i hela dess längd. Dessutom byggdes ett nytt utrymme i två plan på sydvästra gaveln, vars bottenvåning användes till sprutlackering av blyxtlås. Hela byggnaden fick nytt exteriört utseende i funktionalistisk stil. Nya platta tak lades av gasbetongplattor med en 25 m lång lanternin. Den nya delen hade två våningar för tråddrageri och ett källarplan med personalutrymmen. Nu flyttade trådbetningen in till våning ett och det äldre fristående bethuset revs. På dess gamla plats uppfördes en ny gångbro över ån mellan husen K och M.⁸⁵

Gusums Bruk från söder år 1908. I mitten syns byggnad K, med dess tvåvåningssektion som inrymde skär- och valsverk samt ångpanna, vars skorsten präglar bilden. Träbyggnaden (hus E) till vänster inrymde smedja och snickeriverkstad men ersattes av en tegelbyggnad för smälthytta och gjuteri 1944. Den mindre byggnaden till höger var den elektriska kraftstationen med kopplingstorn (hus L) som tillsammans med byggnad K stod klara 1902. Bakom kraftstationen syns bethuset i trä som var byggt ovanför åns vattenyta och stod kvar fram till 1936. Mellan hus E och K skymtar även byggnad H. Bilden utlånad av Ringarums hembygdsförening.

⁸³ Salomonsson 1919 och 1921, Gusums Bruks arkiv, oförtecknat; Arbetskostnad för tak till Walsvärk och Glödhus vid Gusums Bruk, 1921-08-04 samt Arbetskontrakt 1922-01-10 och avtal 1922-03-10 (Gusums Bruksmuseums arkiv)

⁸⁴ Einar Sandell, "En dag på grovtråddrageriet 1926" i *Gusumhistoria* (manus förvaras av Gusums bruksmuseum), s. 464, dito, s. 260 och Salomonsson 1927-1929 samt 1932

⁸⁵ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, Värderingar fabriksfastigheter 1938

Tegelbyggnaden fick sin slutliga form 1940 då kraftstationen (L) byggdes samman med tråddrageriet. Fintråddrageriet på våning två utökades med fler betbad, större utrymme för slipning av tråddragningsdiamanter och ett par kontor. I det sydvästra hörnet fanns elektriska gropugnar för glödning av fintråd och ett torkrum. I den stora salen fanns ett flertal maskiner. Mest utrymmeskrävande var två större dragugnar för bronstråd som stod utmed den östra väggen. Dessa flyttades till norra gaveln då ytterligare en dragugn installerades 1951.⁸⁶

Våning ett dominerades av valsverket, som stod i det nordvästra hörnet. I dess närhet fanns skärverk och dragbänkar för grovtråd. Utmed den östra väggen fanns ett rum med betbad och ett torkrum för metalltråd. Öster om huvudingången i södra gaveln stod en glödugn och väster därom fanns en värmepanna. I en liten utbyggnad åt väster stod ytterligare två glödugnar. Golvet var belagt med plåt. En tralljärnväg löpte från en dörr i västra fasaden genom byggnaden och ut över ån till byggnad M. Dessutom fanns en vändskiva till ett spår genom betbadsrummet och in till torkrummet. I byggnadens mitt fanns en trappa av trä mellan våning ett och två och utmed västra väggen en mindre godshiss. Ett utrymme på sydvästra hörnet som tillkom 1936 användes till lackeringsavdelning för blytlås fram till 1950.⁸⁷

Byggnad K sedd från öst. Byggnaden breddades 1936 och det äldre bethuset flyttades in i tegelbyggnaden. Detta var beläget där gångbron går över ån mot byggnad M. Över bron transporterades blytlåsdetaljer från kramp- och förnicklingsavdelningarna i hus M, genom skär- och valsverksavdelningen i byggnad K och slutligen till hus H, där blytlåsen färdigställdes. Foto: AL 2008-11-17

⁸⁶ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-235, Maskinplacering i mässingstråddrageriet 1951-03-30 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

⁸⁷ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-021/1 Maskinuppställning Mässingstråddrageri 1942-02-20 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

Utmed västra fasaden, mot byggnad H, fanns sedan tidigare ett enkelt plåttak. Här under kylde bl.a. glödgdad tråd. 1946 kompletterades taket, så ett nytt trekantigt rum skapades mellan de båda byggnaderna. Den gamla värmepannan togs ur bruk sedan en ny fristående värmecentral stod klar 1952 och skorstenen revs 1958. Tråddrageriet var i dåligt skick när det successivt avvecklades på 1960-talet och 1970 drogs den sista tråden.⁸⁸

Byggnad K, våning 1. Blixtlåstillverkning

De nedsmutsade tråddragerilokalerna hade stått tomma några år på 1970-talet, innan de renoverades och målades ljusa. Efter att brukets blixtlåsfabrik i Norrköping lagts ned flyttades dess maskiner till lokalerna och från 1979 var produktionen av blixtlås i full gång. De gamla betbaden ersattes av en färgeriavdelning för textilband. Till färgeriets verksamhet uppfördes en ny skorsten av metall. Färgeriet lades ned redan efter ett par år och blixtlåstillverkningen koncentrerades till byggnad H i slutet av 1980-talet.⁸⁹

Våning ett hyrdes sedan av företaget Arvaker, där Tomas Elofsson utförde experiment med solfångare under ett par år runt 1990. Under ett experiment 1989 smältes sten med solstrålar som, genom att brytas i speciella plexiglasspeglar, uppnådde flera tusen grader. Därefter hyrdes lokalen fram till 1992 av företaget Pacego som tillverkade flytleksaker av plast. De köpte in färdiga plastblock som sågades till mindre bitar som limmades samman i olika färger och former. Verksamheten drevs av Roland Andersson från Valdemarsvik och sysselsatte som mest sex personer.⁹⁰

De norra gavlarna av hus K och H avspeglas i den stilla flytande Gusumsån. Till vänster skimtar järnkorstenen som tillkom vid hus K då blixtlåsfärgeriet flyttades dit 1979. På byggnad H syns ventilationstrummor från verktygsavdelningens hårdverkstad. Trots de vackert höstfärgade björkarna är just den slänten en av de mest förorenade på området. Foto: AL 2008-10-24

⁸⁸ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-237, Plåttak mellan maskinverkstad och tråddrageriet 1946-11-13 (förvaras av Gusums hembygdsförening), Einar Sandell, s. 291f och muntligt Kalle Forsström, 1958-05-07.

⁸⁹ NT 1978-09-14 och NT 1979-06-30. Nedläggning av färgeriet diskuterades 1981, men fullföljdes möjligen inte förrän 1982, enligt Salomonsson 1981.

⁹⁰ Muntligt Roland Andersson i Valdemarsvik 2008-12-09 och Internet: <http://kmr.nada.kth.se/wiki/Amb/THOTDCPF> (2009-02-23, kl 18:40)

Byggnad K, våning 2. Sömnadsavdelning

1972 flyttades sömnadsavdelningen för viror in på våning två som renoverats. Trappan hade flyttats till sydvästra hörnet och nytt golv lagts in. Ett rum på sydöstra hörnet som tidigare innehållit mindre betbad hade gjorts om till tvättrum. Utrymmet utmed västra väggen där gropugnar tidigare stått, blev personalrum. I taket i den stora salen monterades maskiner för sömnad av viror. Virorna lyftes in med hjälp av en ny travers på södra gaveln. Sömnadsavdelningen flyttades 1986, varefter Tomas Elofssons företag Arvaker hyrde våningen, där han tillverkade solfångare under en kortare tid innan han flyttade ned till våning ett.⁹¹

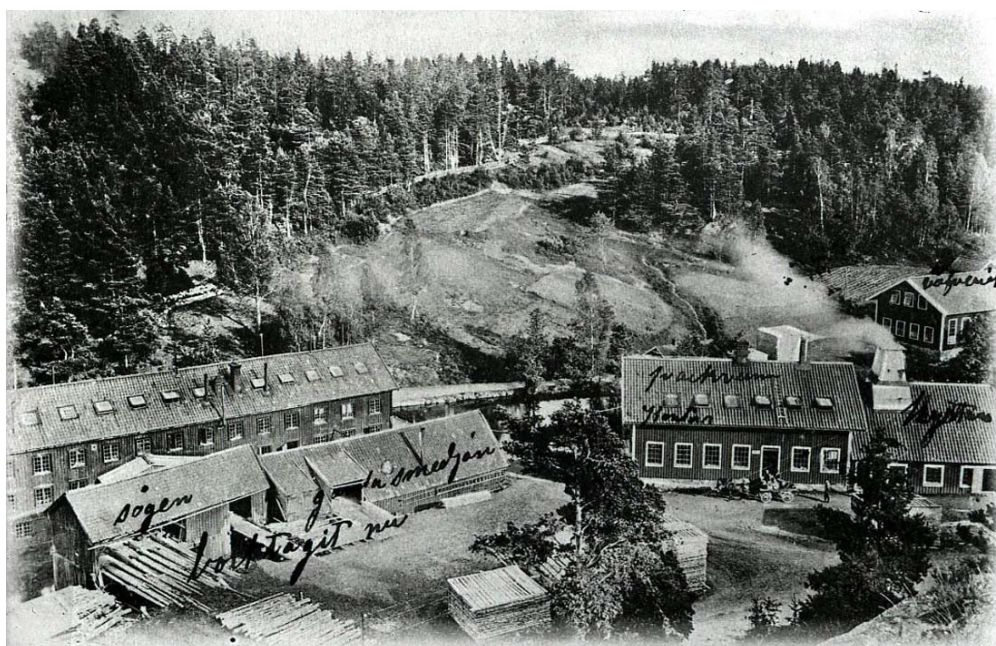
Interiör från grovtråddrageriets nybyggda lokaler 1937 på våning ett. Till vänster syns valsverket, där gjutna metallplattor valsades innan de skars till fyrkantig tråd, sk. realtråd, som drogs till mindre dimensioner i tråddragningsbänkarna till höger i bild. Golvet var belagt av plåt och genom lokalen löper ett industrijärnvägsspår. Bilden utlånad av Gusums bruksmuseum.

⁹¹ Muntligt Britt-Marie Karlsson i Lunda, Gusum 2008-12-18, muntligt Bertil Karlsson i Lunda, Gusum 2008-12-18, Tomas Elofsson, "Mångsysslande metallare i Gusum", *Metalltolvan* 1989:1

3.9 Byggnad L. Kraftstation

Se översiktskarta för byggnad K.

I Sverige började de vattendrivna kraftverken ersätta de äldre vattenhjulen under de sista årtiondena av 1800-talet. Fram till sekelskiftet 1900 utformades de flesta av landets vattenkraftverk av Qvist & Gjers ingenjörbyrå i Arboga. När Gusum planerade utbyggnad vid Mellanbruket anlätades Arbogabyrån som 1889 framlade ett ritningsförslag till ett fabriks- och magasinhus med tillhörande turbiner som skulle uppföras där brukets såg var belägen. Den tänkta byggnaden hade två lodräta turbiner placerade i en sump utanför huset. Från dessa löpte axlar som genom utväxling förde kraften in till två horisontella drivaxlar i bottenplanet inntak. Byggnaden skulle uppföras i tegel på stengrund, var i 2,5 plan under brutet tak och mätte ca 20 x 10 m.⁹²

En bild från 1899 över Mellanbruket sett från Stångberget i nordväst. Områdets samtliga byggnader från 1800-talet var uppförda i trä och hade sadeltak. Från vänster syns: Hus M från 1860-talet som ersattes av en tegelbyggnad 1919. Nästa två byggnader är sågen och en gammal smedja (rivna 1900 och ersatta av hus H och K). På den lilla brädgården utmed Bruksgränd i bildens nedre kant uppfördes byggnad H. Mellan byggnad M och sågen syns taket på ett vattenhjulhus. I bildens mitt åt höger syns en byggnad från 1898 som inrymde packrum, kontor och en nyare smedja. Denna och den intilliggande smälthyttan revs 1943 och gav plats för hus E och D. I bakgrunden åt höger skimtar väveriet för metallviror. Stora delar av den öppna odlings- och betesmarken på berget bakom väveriet och mellan detta och hus M sprängdes senare bort. Bilden utlånad av Ringarums hembygdsförening.

Förslaget fullbordades aldrig utan först 1900 började en ny mindre kraftstationsbyggnad att uppföras på den plats där brukets såg tidigare låg. För ritningarna stod åter Qvist & Gjers och 1902 kunde kraftstationen tas i bruk. Byggnaden låg utmed ån, uppförd av tegel i ett plan med sadeltak. Stationens två generatorer roterade stående och drevs av varsin turbin, placerade i en sump i ån utanför byggnaden.⁹³ Kraftstationen och det närliggande trådtrageriet (K) om- och tillbyggdes 1919. Sannolikt tillkom då en byggnad av samma

⁹² Historik om Qvist & Gjers hämtade från Tekniska museets sida

http://www.tekniskamuseet.se/elkraft/vattenbyggarna/qvist_gjers.htm (2008-12-13, kl 15:35). Fotokopia av ritning förvaras i Tekniska museets arkiv, Carl Sahléns bergshistoriska samling, nr B 3254

⁹³ Karl Martin Ringström i sockenboken, s. 209, Tekniska museets arkiv, Qvist & Gjers arkiv, Ritningar 1902, J21303

storlek som kraftstationen, belägen mellan denna och tråddrageriet. Men en ökad metalltrådsproduktion krävde ännu större lokaler. Detta löstes genom att den fristående kraftstationsbyggnaden och mellandelen överbyggdes och sammanbyggdes med tråddrageriet (K), en ombyggnad i funkisstil som stod klar 1940. Under de nya tråddragerilokalerna på våning ett och två uppstod nya källarutrymmen, vilka tillsammans med kraftstationens maskinsal utformades till skyddsrum.⁹⁴

De båda generatorerna var nedsänkta i golvet och runt dem fanns räcken av mässing. I kraftstationen fanns även en centrifugalpump som försåg tråddrageriets betanläggning med vatten från ån. Lokalerna användes även som förråd, elverkstad och utrymmen för personal. Kraftstationen togs ur bruk i början av 1950-talet och elverkstaden flyttades till byggnad D och E runt 1970. Därefter användes källarlokalerna till lager och arkiv för brukets äldsta handlingar. Den fuktiga lokalen gjorde att delar av handlingarna blev kraftigt fukt- och mögelskadade. Arkivet övertogs 1986 av Gusums bruksmuseum som omhändertog materialet 1998, och skänkte det till Vadstena Landsarkiv följande år.⁹⁵

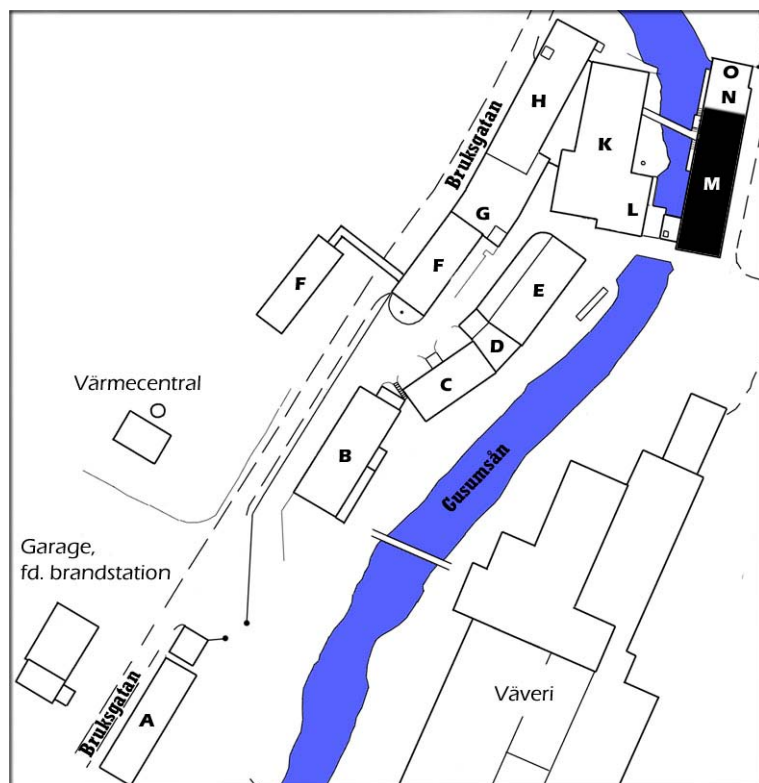

Den strama funktionalistiska fasaden mot söder som byggnad L fick då kraftstationen påbyggdes 1940 och därmed blev en del av byggnad K . Foto: AL 2008-11-17

⁹⁴ Salomonsson 1919, 1939, 1940

⁹⁵ Muntligt Sven-Åke Lindqvist i Gusum, 2008-08-29, NT 1998-09-07 och NT 1999-03-05

3.10 Byggnad M. Järntråddrageri, förnickling och krampavdelning

En äldre träbyggnad

I samband med att knappnålsmaskiner inköptes 1867 byggdes en ny fabriksbyggnad öster om ån vid Mellanbruket. Fabriken uppfördes i trä och hade sadeltak. Våning ett inrymde valsverk och tråddrageri och på våning två stod maskiner för häktor- och knappnålstillverkning, drivna av vattenhjul. Högst upp under taket, på våning tre, placerades tillverkningen av mässingsmanufaktur. Dessutom fanns ett mindre källarutrymme vid norra gaveln där betkar och glödgugnar var nedsänkta.⁹⁶

Mot slutet av seklet blev byggnadens verkstäder överfyllda och 1895 menade bruksledningen att vidare utveckling av industrin krävde fler fabriksbyggnader. Efter 1902 kunde delar av verksamheten flyttas över till större lokaler i nybyggda hus K. Den 11 september 1903 uppstod en brand i norra delen av byggnad M som försenade mässingsmanufacturens leveranser. Från 1905 flyttades mässingstråddrageriet till byggnad K och 1912 fullbordades en ombyggnad av järntråddrageriet. Från 1917 började hela den gamla tråddrageribyggnaden ersättas av en ny, större byggnad i två plan, som stod klar 1919.⁹⁷

⁹⁶ Muntligt Kalle Forsström, 1958-05-07, Gusums Bruks arkiv, volymnr 1977, Fastighetsvärdering 1938; ritning över järntråddrageriet 1915-03-15

⁹⁷ Salomonsson 1895, 1898, 1903, 1905, 1911 och 1912, Gusums Bruks arkiv, oförtecknat; Arbetsavtal 1917-07-18 och byggnadsräkning 1917-09-28 (förvaras av Gusums Bruksmuseum)

Byggnad M, första tegelbyggnaden

Den nya byggnaden var uppförd efter ritningar av brukets ingenjör Gustaf Eriksson och hade samma karaktäristiska exteriör som byggnad C (1917) och byggnad K (1915) med dekorativa krönavslut och skugglister i fasaderna.⁹⁸ Byggnaden vilade på grund av betong, mätte 35,5 x 12,7 m, och hade en höjd från golv till tak av 6,5 m. Bjälklagskonstruktionen utgjordes av valv i serie, gjutna mellan järnbalk som vilade på bärlinor och stolpar av järn. Väggarna bestod av tegel med raka fönsterbågar och dess sadeltak var klätt med svartplåt. Golven var av stålslipad betong och 2 m under golvet fanns en fördjupning i hela husets bredd. I byggnadens norra gavel fanns ett pannrum, med fristående skorsten som mätte 2 m i utvändig diameter och var 25 m hög.⁹⁹

Till byggnaden löpte ett industrijärnvägsspår över ån, utmed hela västra fasadens längd. Utanför en dörr i norra delen fanns en vändskiva, varifrån rälsen gick in i järntråddrageriet genom ett torkrum och vidare till ett lager för färdig järntråd. Den enkla järnvägen sträckte sig via en bro över ån vid dammen, söderut mot Röda ladan och därifrån upp till Gusums järnvägsstation.¹⁰⁰

Södra gaveln av byggnad M i tre utföranden. Överst till vänster syns den äldsta träbyggnaden från 1860-talet. Denna ersattes av en något bredare tegelbyggnad 1919 med kontreformer och dekorativa krönavslut, vilken syns på bilden nederst till vänster. Den ökade blytlåstillverkningen krävde nya ytor och 1939 påbyggdes en tredje våning varefter byggnaden fick sitt slutliga funktionalistiska utseende, som syns till höger. Bilder till vänster lånade av Gusums bruksmuseum och Kenneth Sjögren, Ringarum. Foto: AL 2008-11-17

⁹⁸ Gusums Bruks arkiv, volymnr. 1977, Värderingar Fastigheter 1938 vari ingår en ritning över Järntråddrageriet 1917-07-19 signerad Gustaf Eriksson.

⁹⁹ Dito med ritning över järntråddrageriet 1915-03-15 och 1917-07-19

¹⁰⁰ Dito med ritning över järntråddrageriet 1915-03-15. Décauvillespåres sträckning syns bl.a. på flera fotografier tillhörande Gusums Bruksmuseum

Byggnad M, funkisbyggnaden

En påbyggnad med ett tredje plan färdigställdes 1939. Nu fick byggnaden ett nytt utseende efter att de karaktäristiska tegelformerna på gavlarna försvann. I likhet med övriga byggnader på området som om- och tillbyggdes under den här tiden, fick fabriken sin funktionalistiska form. Våning två och tre vilade på ett bärande pelare-balksystem i armerad betong under ett platt tak av gasbetongplattor. Vid husets sydvästra hörn, vid dammen, tillkom ett trapphus.

När en ny transformatorstation (byggnad N) uppfördes 1947 på den norra gaveln, försvann skorstenen och en utvändig trappa till källaren. Ny nedgång till källaren (pannrummet och gamla nedsänkningen för betkar och glödugnar) togs upp i golvet inne i våning ett. Från det gamla pannrummet fanns även en passage till källaren under byggnad N. Våningarna två och tre förlängdes in i byggnad N, genom att gamla gaveln revs och ersattes med pelare och bärlinor av betong. Byggnadskomplexet M, N och O fick då sin slutgiltiga exteriör.¹⁰¹

Nu inrymde byggnaden järntråddrageri på bottenplan, kulkedjetillverkning och ytbehandling med skurning och förnickling av blyxtlåsdetaljer på plan två och kramptillverkning på plan tre. Verksamheten gav namn åt byggnaden, som till en början benämndes *Järnet*, men senare kom att kallas *Krampavdelningen*. En hiss löpte mellan de tre våningarna samt källarvåningen och den övre våningen hade en travers varmed tyngre transporter skedde via en dörr i östra ytterväggen. Mellan våning två och tre ledde även en spirattrapp.¹⁰²

Byggnad M, våning 1. Järntråddrageri

Järntråddrageriet inrymde flera vattendrivna tråddragningsbänkar vilka elektrifierades i början av 1900-talet. Mot norra gaveln fanns en glödugn och betbad. Ett förslag från 1915 visar två utrymmen vid södra gaveln för spiktillverkning och reparationsverkstad. I tråddrageriet fanns flera dragbänkar, elektriska ugnar för varmförtenning och andra maskiner. Minskad efterfrågan på järntråd till kortvaror innebar en nedgång och slutligen nedläggning. I början av 1950-talet gjordes våningen om till maskinverkstad för tillverkning av kortvaror som säkerhetsnålar, och på 1960-talet tillverkades rördelar.¹⁰³ Från 1976 användes lokalen till inplastning av kopparröret Gusko. I samband därmed revs den gamla gångbanan som ursprungligen tillkommit över ån för järnvägsspåret. Istället byggdes en mindre gångbana utmed fasaden med en trappa upp till en gångbro över ån, mellan byggnaderna K och M. Två år senare användes lokalen till expedition och packning av kortvaror, varför hyllor monterades och fönstren sattes igen med plåt. Från 1982 användes delar av lokalen för sömnad av viror, då att par automatsömnadsmaskiner inköpts. Virorna fördes in i lokalen via ett rullband, på södra gaveln. När Gusums Bruk sålde viratillverkningen till Scandiafelt, behöll de maskinerna, vilka stod kvar på våningen till 1986-87.¹⁰⁴

¹⁰¹ Gusums Bruks arkiv, oförtecknat; Entreprenadkontrakt 1947-03-31 med arbetsbeskrivning 1947-10-08 (förvaras av Gusums Bruksmuseum)

¹⁰² Muntligt Sven-Åke Lindqvist, 2008-10-06

¹⁰³ Gusums Bruks arkiv, volymnr 1977, Fastighetsvärdering 1938, vari ingår ritningar över järntråddrageriet 1915-03-15 och 1917-07-19, dito; ritning 101-253, Plan och sektion av järntråddrageriet, 1947-12-16, ritning 101-522, Maskinverkstaden maskinplacering, 1960-12-22, ritning 201-604, Rördelsavdelningen maskinplacering, 1964-05-28 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och dito; volymnr 1897, Värderingar, 1951

¹⁰⁴ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-880, Plastlinje för kopparrör 1976-07-07, ritning 201-876, 1976-06-14, ritning 101-956, Färdiglager 1978-06-02 (förvaras av Gusums hembygdsförening), Salomonsson 1976, 1982 och muntligt Bertil Karlsson i Lunda, Gusum, 2008-12-18.

Byggnad M, våning 2. Förnickling och kulkedjetillverkning

Våningen inrymde tvättrum och personalutrymmen mot södra gaveln. I dess mitt fanns kulkedje- och pressgjutningsmaskiner och ett giftförråd. Längst åt norr låg förnicklingsavdelningen med nio roterande *förnicklingsklockor* med cyankalium utmed östra väggen och tio roterande tunnor för våtskurning utmed västra väggen. Här ytbehandlades blyxtlåsdetaljer fram till 1979 då avdelningen lades ned.¹⁰⁵ Mot slutet av 1940-talet flyttades kulkedjetillverkningen upp en våning till krampavdelningen. Pressgjutningsmaskinerna var sju till antalet, men efterhand som metallblyxtlåstillverkningen avtog flyttades också de till krampavdelningen i mitten av 1960-talet.¹⁰⁶ Efter en omorganisation i blyxtlåstillverkningen började bruket köpa in större mängder kortvaror. 1979 monterades hyllfack varefter våningen användes som packrum och lager för kortvarorna. I samband med detta revs en vägg till ett tidigare tvättrum. Lagret var kvar in på 1990-talet, fram till att blyxtlåstillverkningen flyttades från Gusum.¹⁰⁷

Byggnad M, våning 3. Krampavdelningen

På våning tre fanns en mängd stansmaskiner där krampor (tänderna) och andra blyxtlåsdetaljer tillverkades. Efterhand som tillverkningen av metallblyxtlås minskade, blev också antalet stansmaskiner färre. Till våningen koncentrerades tillverkningen av blyxtlåsdelar sedan kulkedjemaskiner och pressgjutning av löparkroppar och änddelar till blyxtlås flyttats hit. På våningen placerades också flera knappnålsmaskiner. 1964 fanns här 30 stansar (bl.a. kramppressar), fem kulkedjemaskiner och 14 knappnålsmaskiner. I lokalens norra del var det lager, kontor, verkstad och i nordvästra hörnet härdrum. Fyra år senare hade antalet stansmaskiner minskats till 22, medan ytterligare en kulkedjemaskin och sex pressgjutningsmaskiner tillkommit.¹⁰⁸

Krampavdelningen lades ned 1978-79 när tillverkningen av metallås flyttades till våning två i byggnad H. Därefter använde blyxtlåstillverkningen kontorsutrymmena på våningen fram till slutet av 1980-talet. Senare hyrdes våningen en period runt 1990 av företaget Mundus som tillverkade elektroniska larm.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-027, Översikt Fabriksområde 1942-03-19, dito; ritning 101-780, Planritning 1968-11-26 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och NT 1979-06-30

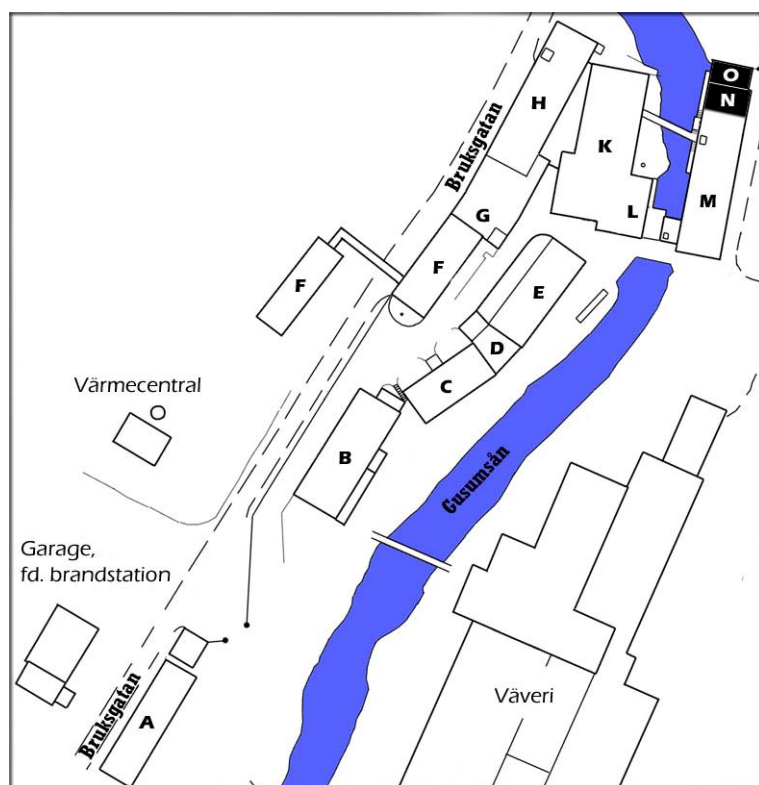
¹⁰⁶ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-797, Plan krampavdelningen 1968-11-13, ritning 201-275, Förnicklingsavdelning 1948-09-29, ritning 201-333, daterad 1951-08-01, ritning 201-275, Förnicklingsavdelning 1948-09-29 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁰⁷ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-1001 Placering av hyllfack 1979-05-02 (förvaras av Gusums hembygdsförening), Salomonsson 1891, NT 1979-06-30 och NT 1979-07-04

¹⁰⁸ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-609, Maskinplacering å krampavdelningen 1964-03-19, dito 101-797, Planritning av krampavdelningen 1968-11-13 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁰⁹ Gusums Bruks arkiv, ritning 1978-06-02, Planritning maskinplacering 1978-06-02 (förvaras av Gusums hembygdsförening), NT 1979-06-30, NT 1989-04-21 och muntligt Christer Urdell, Gusum 2008-10-21

3.11 Byggnad N och O. Elektrisk mottagarstation med transformatorer

Gusums Bruks ökade elförbrukning krävde en kraftfullare mottagningsstation. Ett nytt fristående transformatorhus i två våningar och källare (byggnad O) stod klart 1939. På våning två matades el från en 40 kV-luftledning in genom ytterväggen. Via sk. oljebrytare gick elen ned till transformatorer på våning ett. Där skedde en transformering till 3 kV som fördelades via ett ställverk ut till fabrikerna, men även till privata abonnenter.¹¹⁰

Den första transformatorstationen visade sig redan 1945 vara för liten för det ökade eluttaget. En tillbyggnad planerades och under 1947 uppfördes byggnad N av AB Skånska Cementgjuteriet enligt ritning och arbetsbeskrivning upprättad av ingenjör Arne Westling. De överblivna massor som uppkom vid bygget tippades på anvisad plats i ån. Arbetet omfattade även rivning av fabriksskorsten och utvändig trappa på byggnad M's norra gavel.¹¹¹

Tillbyggnaden var indelad i två sektioner, där den norra hade två våningar och den södra tre. Norra våning två inrymde inmatning via oljebrytare till transformatorer på våning ett. Nytt ställverk byggdes i våning ett åt söder. Härifrån fördelades elen till respektive ledning mot Centrum-Sågen-Frörum, Gamla egnahem, Ursätter, Lantbruket-Näs, Nya egnahem och till fabriken. Under hela byggnaden fanns kabelkällare med anslutning till ett källarutrymme i byggnad M. Södra våning två och tre anslöt till förnicklingsavdelningen och krampavdelningen på respektive våning i byggnad M. Under senare tid togs nödutgångar upp

¹¹⁰ Salomonsson 1939

¹¹¹ Gusums Bruks arkiv, oförtecknade fastighetshandlingar; Entreprenadkontrakt 1947-03-31 med arbetsbeskrivning 1947-10-08 (förvaras av Gusums Bruksmuseum) och Salomonsson 1945

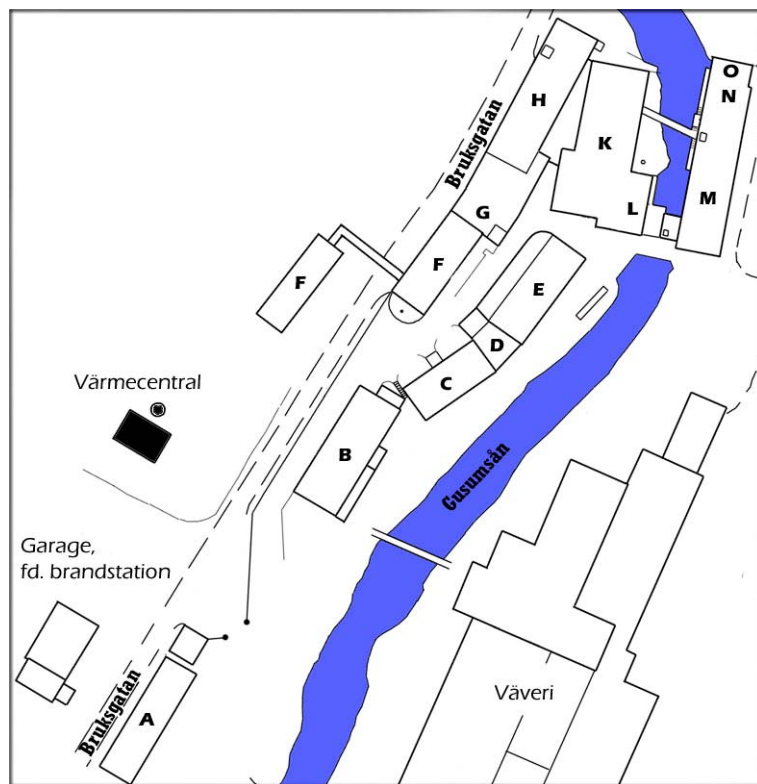
från våning två i respektive byggnad (från norra sektionen av hus N), vilka ledde ut till en gångbro utmed västra fasaden över ån. År 1970 överlät Gusums Bruk eldistributionen till Vattenfall och därefter ersattes stationen på bruket med ett nytt ställverk i Syntorp. Mer exakt när anläggningen i byggnaderna N och O upphörde är oklart, men ett modernare hög- och lågspänningsnät finns idag på området, med en fristående transformatorstation belägen mellan byggnad C och ån. Den tidigare luftburna 40 kV-ledningen är utbytt mot en mindre dimensionerad ledning som till skillnad från föregångaren inte matas in i hus O.¹¹²

Två bilder på byggnadskomplexet utgörande av hus M, N och O. Längst åt norr, närmast i bild, ligger den elektriska mottagarstationen, byggnad O, som syns till höger. Till vänster syns den väg som tidigare gick förbi fabriksbyggnaderna till ingenjörsvillan Alfors. Där syns också en travers som användes för lyft av de tunga transformatorerna. Till höger syns isolatorer på fasaden, där den luftburna elledningen anlände. Foto: AL 2008-11-17

¹¹² Gusums Bruks arkiv, ritning 101-356, Huvudtransformatorstation 1952-06-18 (förvaras av Gusums hembygdsförening) och Salomonsson 1970

3.12 Värmecentral

I takt med att antalet fabriker utökades ställdes nya krav på en effektiv uppvärmning. Kontors- och fabriksbyggnaderna uppvärmdes av sammanlagt åtta mindre värmepannor som ersattes av ett centralt system då en ny värmecentral togs i bruk i början av 1952. Byggnadstillstånd hade erhållits 1950 och under följande år uppfördes den nya värmecentralen med väggar och skorsten av tegel och tak av gasbetongplattor.¹¹³ Byggnaden var belägen utanför fabriksområdet, i en slänt väster om Bruksgatan som tidigare varit uppodlad. I samband med bygget revs en äldre tralljärnväg samt ett sågspånshus och ett garage. Centralen hade tre pannor, varav två eldades med olja och en med ved. Två oljecisterner fanns nedgrävda i marken söder om byggnaden. 1970 installerades en ny oljepanna, och totalt förbrukades 1500 m³ olja per år. Varmvattnet lämnade centralen via kulvert under Bruksgatan till byggnad B, där förgrening skedde till övriga byggnader. Ett par år in på 1990-talet släcktes pannorna för gott och det vattenburna värmesystemet, liksom övriga vattenledningar i fabriksbyggnaderna, lämnades att frysa sönder.¹¹⁴

¹¹³ Salomonsson 1945, 1950 och 1951

¹¹⁴ Gusums Bruks arkiv, ritning 101-701, Värmecentral 1969-05-20, dito; ritning 301-330, Situation för nybyggnad av värmecentral 1951-06-11 (förvaras av Gusums hembygdsförening), Salomonsson 1973, muntligt Tord Björnskiöld, 2008-10-20 och muntligt Christer Urdell, 2008-10-21

Värmecentralen sedd från väst under uppförande 1951. Den stora skorstenen är inte färdigmurad utan ännu ryker det ur de mindre skorstenarna vid respektive byggnad. De mindre värmepannorna ersattes av det centrala värmesystemet som togs i bruk 1952. I bakgrunden åt höger syns hus B i sitt utprägnade Bilden utlånad av Börje Delborn, Gusum.

50 år senare släcktes pannorna för sista gången och förvuxet sly bäddar nu in byggnaden i slänten. Panncentralen sedd från väst. Foto: AL 2003-03-30

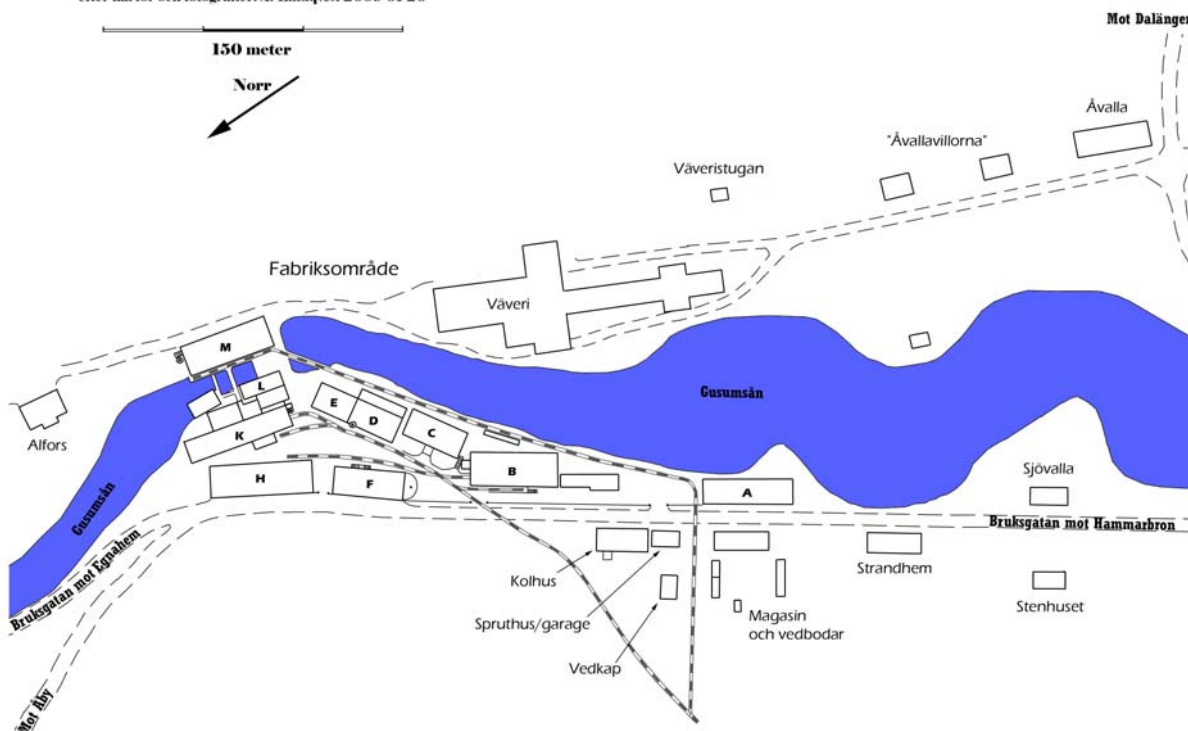
3.13 Bostäder vid Mellanbruket

Utöver bostadslägenheterna i byggnad F har det även funnits flera bostadshus i direkt anslutning till industrierna vid Mellanbruket. Straxt norr om fabriksbyggnaderna uppfördes omkring 1870 villan Alfors som inrymde bostad och kontor för överingenjören. Huset uppfördes delvis med tegel från brukets egna tegelbruk vid Alboga. Alfors var bebott till 1946 och användes av scoutrörelsen innan det revs 1964. Alldeles intill ån, nedanför Alfors

stod en mindre byggnad kallad Lilla Alfors, som slutligen användes till garage innan det revs. Straxt norr om Alfors uppfördes 1935 två villor benämnda Ågården och Alvik.¹¹⁵

På platsen för väveriet fanns tidigare flera äldre bostadshus, bl.a. den sk. Allardstugan, vilken straxt före 1930 flyttades 100 m åt söder då väveriet byggde ut, för att sedan rivas då väveriet på nytt byggde ut 1950. Här fanns även flerfamiljshuset Åvalla med 12 lägenheter som uppfördes 1901 (se bild på sidan 19). Norr om Åvalla uppfördes två villor 1935, men den norra revs redan 1951 då stångverket byggdes. Den södra villan samt Åvalla revs sedan de sista boende flyttat 1963, varefter väveriet byggdes ut på platsen några år senare.¹¹⁶

Situationsplan vid Mellanbruket, Gusum 1935
efter kartor och fotografier. A. Lindqvist 2009-01-20

Situationsplan över fabriksområdet år 1935 med kringliggande bebyggelse som senare fått ge vika då fabrikerna byggdes ut. Men även utformandet av det moderna Gusums centrum från mitten av 1900-talet innebar att äldre byggnader revs, som Strandhem, Sjövalla och Stenhuset, vilka försvann på 1960- och 1970-talen. Observera att kartan ej är riktad mot norr.

På åns västra sida, utmed Bruksgatan intill Gusums nuvarande centrum, låg tre flerfamiljshus, vilka alla revs på 1960- och 1970-talen. Äldst var det sk. Stenhuset från omkring 1870, vilket revs 1963. Mellan ån och Bruksgatan uppfördes Sjövalla 1896. Sjövalla inrymde Gusums telefonstation och kallades allmänt Telegrafan. Huset revs 1964. Åt norr, närmre Röda ladan (byggnad A), låg Strandhem som uppfördes 1901 och revs 1972. Till bostäderna hörde uthus med vedsköven och avträden.¹¹⁷

¹¹⁵ NT 1964-08-19, Petersen, s. 150, muntligt Sven-Åke Lindqvist 2008-09-29 samt Göran Sahlgren, s. 358ff

¹¹⁶ Petersen, s. 150, och s. 288f samt Göran Sahlgren, s. 342 och s. 363

¹¹⁷ Petersen, s. 155, s. 276 och s. 288f, Göran Sahlgren, s. 343, byggnadslov för rivning 1964-05-21 (Ringarum kommuns byggnadsnämnds arkiv), Bengt Urberg, s. 6 och Salomonsson 1896

3.14 Småbebyggelse

Vid Mellanbruket fanns även ett flertal mindre byggnader under längre och kortare perioder. Att försöka beskriva dem i detalj är svårt och känns överflödigt för denna dokumentation. Men för att nämna några exempel uppfördes bl.a. torkhus för sågspån 1907, materialbod 1909 och kallbadhus 1911.¹¹⁸ I en byggnadsvärdering från 1937 anges ett spruthus och garage, järnvägsmagasin, kolhus och ett vedskjul.¹¹⁹ Kolhuset låg på Bruksgatans västra sida, ungefär mittför byggnad B. Kolhuset härstammande från 1800-talet och hade en körbro på baksidan dit kolen levererades. Sedan bruket slutat använda kol, nyttjades byggnaden till förvaring av sågspån, innan den revs 1951 då panncentralen uppfördes. Ett annat spånhus fanns kvar vid bruket till mitten av 1960-talet. Vid det gamla kolhusets södra gavel låg spruthuset eller gamla brandstationen, som den kom att kallas.¹²⁰ Denna ersattes av en ny brandstationen med bostadslägenhet och garage, som uppfördes 1944 straxt söder därom, där de närliggande bostadshusen hade haft uthus.¹²¹ Något väster om gamla spruthuset låg en byggnad för vedkapning, vilken flyttades 25 meter åt väster i samband med bygget av panncentralen år 1951, för att slutligen rivas i mitten av 1970-talet.¹²²

Småbebyggelse öster om fabriksområdet på 1920-talet. Närmast i bild kolhuset med körbro och på borte gaveln det sk. spruthuset för brukets brandförsvar. De mindre byggnaderna åt höger var vedsköven och avträdeshus åt flerfamiljshuset Strandhem, den ljusa byggnaden. Bakom kolhuset syns den röda ladan, hus A, och Gusumsån som var mycket bredare än idag. I bakgrunden skymrar även arbetarbostäderna Åvalla, Hagen, Sjövalla och Stenhuset. Bilden utlånad av Lisbeth Hagdahl, Söderköping.

¹¹⁸ Salomonsson 1907, 1909 och 1910

¹¹⁹ Gusums Bruks arkiv, volymnr 1977; Fastighetsvärdering upprättad av ing. Alb. Andersson i Norrköping 1937-12-10 (förvaras av Gusums Bruksmuseum)

¹²⁰ Gusums Bruks arkiv, ritning nr 301-330, Situationsplan för nybyggnad av värmecentral 1951-06-11 (Förvaras av Gusums Hembygdsförening) samt byggnadslov för rivning 1964-05-21 (Ringarums kommuns byggnadsnämnds arkiv)

¹²¹ Göran Sahlgren, s. 358 och Bengt Urberg, s. 6

¹²² Gusums Bruks ritning nr 301-330, 1951-06-11 och nr 201-870, 1976-01-13 (Förvaras av Gusums Hembygdsförening), flygfoto 1974 (förvaras av Valdemarsviks kommun)

3.15 Mellanbruket idag

Idag vittnar fem större förfallna industribyggnader om Gusums Bruks storhetstid:

- Det fristående gamla smältverket (B)
- Reparations- och nålverkstaden (C) sammanbyggd med det äldre smältverket (D, E)
- Kontoret sammanbyggt med maskinverkstaden/blixtlåsavdelningen (F, G och H)
- Mässingstråddragerbyggnaden sammanbyggt med kraftstationen (K och L)
- Järntråddrageriet/krampavdelningen med transformatorstationen (M, N och O)

Samtliga byggnader är av tegel och har en funktionalistisk stil som tillkom i samband med om- och tillbyggnader från 1930-talet och framåt. Endast byggnad C vittnar om en äldre byggnadsstil med ursprungligt utseende från 1917. Utöver industribyggnaderna finns Röda ladan (A), som idag är den enda bevarade äldre träbyggnaden, sedan övriga rivits och ersatts av tegelbyggnader. Mitt för Röda ladan ligger den fd. brandstationen, idag privatägd, och straxt intill, i branten ligger den nedlagda panncentralen med sin skorsten. Norr om bruksområdet finns de båda 1930-talsvillorna Ågården och Alvik, vilka är privatägda bostäder. Kontoret med dess paviljong och gångbro över Bruksgatan från 1960-talet förstördes i en brand 2002. Därmed revs paviljongen och gångbron, samt delvis även kontorsbyggnaden (F). I maj 2007 revs vaktkuren från 1940-talet efter att delvis ha brandskadats och vandaliserats. Staketet runt bruksområdet slutade tjäna sin ursprungliga funktion sedan området lämnats att förfalla på 1990-talet. Grinden flyttades längre in på området och nytt staket uppsattes utmed Bruksgatan 2008, som ett försök att hindra fortsatta stöldar och vandalisering.

Förutom byggnaderna M, N och O, nyttjas samtliga byggnader på åns östra sida för viratillverkning. Till väveriet hör även en äldre snickeribyggnad från 1944 och stångverksbyggnad samt skrotlada från 1950-talet, som tillsammans med väveriets övriga lokaler totalt dominerar denna sida av ån. Virafabriken är tillsammans med metallverket i Gräsdalen de två kvarvarande industrierna i Gusum, båda uppköpta av utländska koncerner.

20 år av obefintligt underhåll och vandalisering har satt sina spår på huskropparna. Jämför med bilden på framsida som i princip föreställer samma vy, men drygt 50 år tidigare. Foto: AL 2006-08-27

4 Verksamhetsbeskrivning

I detta stycke ges en fördjupad beskrivning av Gusums Bruks viktigare tillverkningsgrenar från slutet av 1800-talet fram till bolagets konkurs. Här ges även en liten summering över det privata Ursätters Ullspinneri, som hyrde Ursätters vattenfall av Gusums Bruk, men alltså inte var en del av bruket. Uppgifter om viss mindre verksamhet presenteras redan i samband med den historiska byggnadsbeskrivningen i föregående kapitel.

4.1 Ån - livsnerven genom bygden

Gusumsån med dess fall var naturligtvis en avgörande orsak till bruksetableringen i Gusum. Mellan sjöarna Yxningen och Byngaren finns fyra fall. Det första låg vid Forssen, där bruket haft industrier och slutligen en kvarn som togs ur drift 1888 och revs 1890. För att förse sina verkstäder med kraft låg det i brukets intresse att hålla en jämn vattennivå i Yxningen. En äldre damm ersattes hösten 1877 sedan vattenståndet sjunkit med 118 cm från januari till oktober. Nuvarande regleringsdammen av betong och järn byggdes 1909. Nästa fördämning i ån är kvarndammen, som ersatt de äldre fallen vid det sk. Övre Mellanbruksfallet, intill herrgården. Vid kvarndammen hade bruket sin kvarn som 1915 fick en ny damm med rännor till vattenhjulet, vilket togs ur drift då kvarnen elektrifierades i mitten av 1900-talet. Intill kvarnen drevs en tid fram till 1901 ett litet garveri som arrenderades av det betydligt större Lundbergs läderfabrik i Valdemarsvik.¹²³

Ända sedan brukets grundande hade vattenhjul gett kraft till verksamheten, men mot slutet av 1800-talet kom de effektivare turbinerna. 1882 installerades en turbin i en loge vid Gusums torg, vilken drev ett tröskverk, en cirkelsåg för vedkapning och en centrifugalpump för torrläggning av odlingsmark intill Gusum begravningsplats. Kraften kom från en bäck, vars vatten leddes från det sk. Masugnskärret, ned genom en tub av trä till turbinen i den sk. vattenlogen.¹²⁴

På det nuvarande förfallna bruksområdet finns åns tredje fall, Nedre Mellanbruksfallet, som också kallas Mellanbruksfallet. Från 1889 fanns planer att uppföra en ny fabriksbyggnad med två turbiner som kraftkälla till drivaxlar under byggnadens tak. Istället byggdes en turbindriven kraftstation som togs i bruk 1902 och därefter togs snart vattenhjulen ur drift. Vid åns största fall finns vid Ursätter, ersattes det nedlagda järnbruket vattenhjul med turbiner 1893 då Ursätters Ullspinneri etablerades. Sedan spinneriet förstörts 1897 stod fallet outnyttjat till 1906 då Gusums Bruks andra elektriska turbindrivna kraftstation stod klar. 1911 undersöktes möjligheten att installera en generator i kvarnen uppströms fabriksområdet. Men istället fortsatte det gamla vattenhjulet användas fram tills att kvarnen elektrifierades. Efter att brukets båda kraftstationer togs ur drift 1950-talet fortsatte ån att användas som avlopp och till sköljning vid t.ex. betning och färgning vid Mellanbruket.¹²⁵

När fabriksområdet blev fullbyggt började ån fyllas igen för att vinna mer mark. Åns nuvarande utseende kom till från 1951 (se bild på sidan 19) då ett nytt stångverk uppfördes. För detta ändamål sprängdes ett stort stycke berg bort och sprängstenen användes som utfyllnad i Mellanbruksdammen vars vattenspiegel ersätts av Gusumsåns smalare

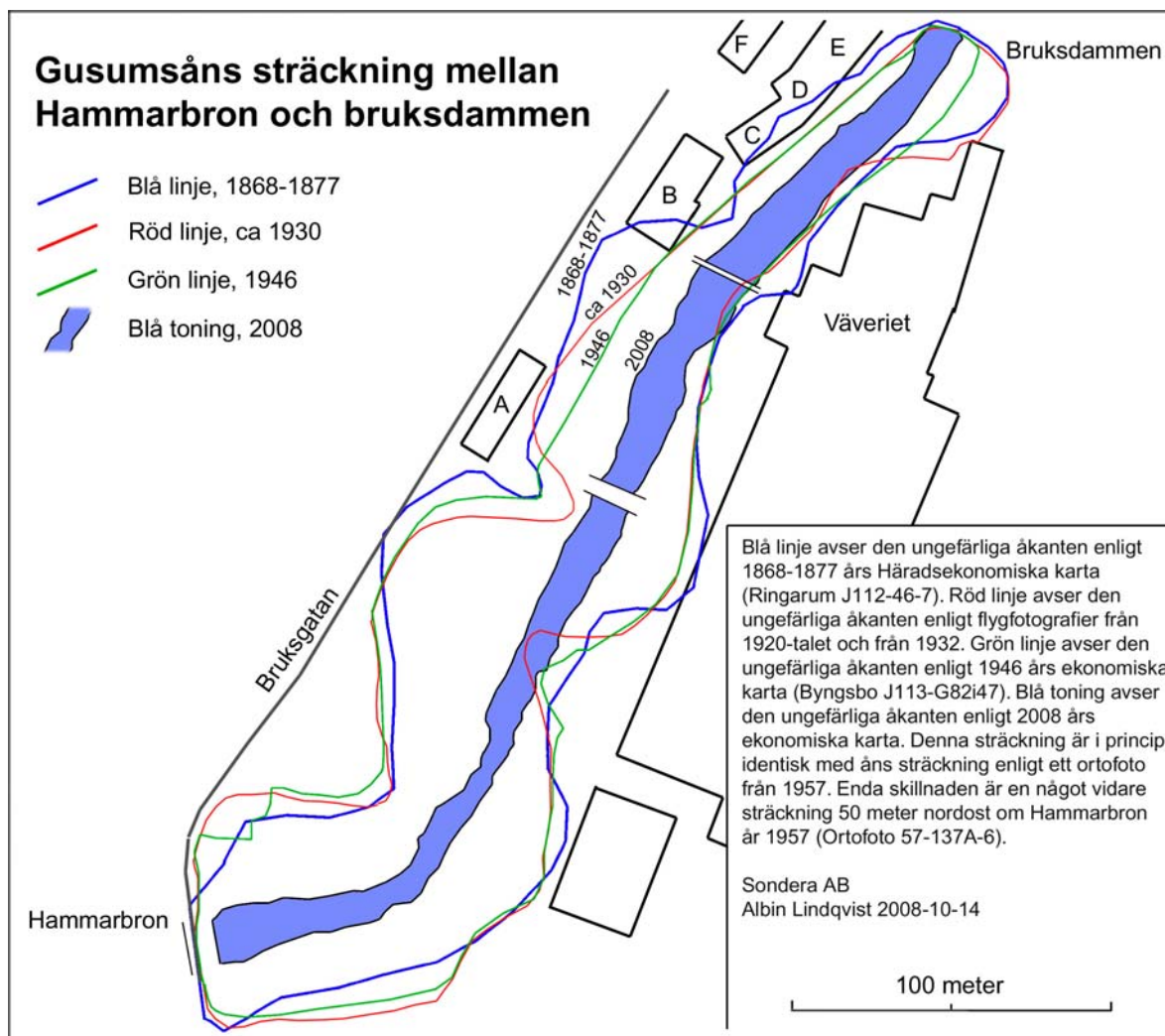
¹²³ Salomonsson 1887, 1890, 1909 och 1915 samt Petersen, s. 275

¹²⁴ Salomonsson 1882

¹²⁵ Tekniska museets arkiv, Carl Sahléns bergshistoriska samling, nr B 3254 och Salomonsson 1893, 1896 och 1897

sträckning.¹²⁶ Även nedströms Mellanbruket påverkades ån då Bruksgatan rätades vid mitten av 1900-talet, varefter ån fick en delvis ny rakare sträckning. Under de sista åren på 1960-talet skapades en ny landyta, den sk. bandyplan, genom ny utfyllning i ån.

Då Gusums skogar AB, avyttrades från bruket 1981 ingick fallrätten vid Svinstadammen och dämningrätten i ån följde med vid försäljningen av Gräsdalenfabriken. 1993 köpes rättigheterna av Forsaströms Kraftaktiebolag och de förfallna dammarna vid kvarnen och Mellanbruket rustades upp. 1996 påbörjade kraftbolaget bygget av en ny elektrisk kraftstation vid Ursätter, som togs i drift 1997.¹²⁷

Gusumsån mellan Hammarbron och bruksdammen vid Mellanbruket har successivt fyllts igen under de senaste 150 åren, vilket syns tydligt vid jämförelse av äldre kartmaterial och fotografier.

Över ån finns ett flertal broar i centrala Gusum. Bruksgatan korsar ån på Hammarbron och bredvid den finns flera höga fundament som vittnar om den tidigare järnvägsbron, vilken uppfördes 1904 och togs ur drift 1966. Inne på fabriksområdet fungerade kraftverkets damm som övergång, men kompletterades 1951 med en ny körbro från den nyutfyllda planen vid

¹²⁶ Petersén, s. 287f

¹²⁷ *Ursätters Kraftverk 1997*, informationsblad utgivet av Forskraft i samband med stationens invigning. (förvaras av Ringarums hembygdsförening)

Röda ladan över till stångverket och väveriet. Dessutom fanns en gångbro mellan byggnad K och M samt en mellan byggnad B och väveriet, varöver värmekulvert även kom att gå.¹²⁸

4.2 Energiförsörjning

För Gusums mässingsbruks kolbehov fanns ett kolhus vid Mellanbruket, vilket kan jämföras med det 10-talet kolhus som använts så länge det kolslukande järnbruket i Ursätter var igång. På kolhusets baksida fanns en körbro upp till övervåningen, varifrån kolryssar stälptes ner till bottenplanet. Efter en studieresa i Tyskland 1937 fick bruket upp ögonen för smältugnar som eldades med koks, varefter det gamla träkolet kom att ersättas. Kolhuset kom slutligen att användas till förvaring av sågspån, innan det revs 1951 i samband med att panncentralen uppfördes.¹²⁹

Traditionellt hörde kolning och tjärbränning samman. När brukets kolbehov minskade in på 1900-talet kom framställningen av tjära att moderniseras. Från 1918 till 1932 arrenderade bolaget Tjärugnar AB en tomt vid sjön Yxningen, intill nuvarande camping- och badplatsen, där tjära framställdes i ugnar.¹³⁰ På Gusums marker bedrevs mest sporadisk kolning som en rest från gamla tider och vid brukets stora skogsegendomar vid Långserums by, Yxnerums sn. hade kolningen tillfälligt upptagits och vintern 1959-1960 kolades fyra milor, som sammanlagt gav 500 m³. Brukets årsbehov av träkol hade nu minskat till 250-300 m³, att jämföra med 1854 års siffror då 2720 m³ träkol mottogs till järnbruket, som då ännu var i drift. På den tiden köptes kol i stor utsträckning från bönder (88 % år 1854) men för att minska beroendet av dem köpte bruket in gårdar, bl.a. i Långserum.¹³¹

Uppvärmning

Som främsta energikällan för värme användes ved till alla brukets byggnader och för värmen vid Mellanbrukets fabriker svarade flera värmepannor. Utöver detta gick stora mängder ved åt till tråddrageriets glödgugnar, innan de under åren 1927-1932 elektrifierades. I mitten av 1920-talet uppgick brukets totala vedåtgång till ca 7000 m³ per år.¹³² Bristen på petroleumprodukter under andra världskriget gjorde att bruket 1941 började tillverka gengasved till försäljning.¹³³ Efter kriget ersattes fabrikernas gamla vedpannor av en ny värmecentral för både ved och olja, som togs i drift 1952. Men det ökade beroendet av importerad olja hade naturligtvis sin baksida. Sedan brukets äldsta tid var svårigheter med leveranser av träkol ett återkommande problem, som nu ersattes av ovissheten och beroendet av världsmarknadspriset. Under 1973 blev oljekrisen kännbar vid Gusum som årligen förbrukade 650 ton gasol och 1500 m³ eldningsolja. Under värmecentralens sista tid i drift fanns tre pannor, varav två oljeeldade och en avsedd för ved.¹³⁴

¹²⁸ Gusums Bruks arkiv, volymnr 1930, Entreprenadkontrakt vid uppförande av bro 1951-07-27 och Salomonsson 1904 samt 1950

¹²⁹ Bengt Urberg, s. 8, Byggnadsvärdering av ing. Alb. Andersson, Norrköping 1937-12-10 (förvaras av Gusums Bruksmuseum), Gusums Bruks ritning nr 301-330, Situationsplan för nybyggnad av värmecentral 1951-06-11 (Förvaras av Gusums Hembygdsförening) och Salomonsson 1937

¹³⁰ Salomonsson 1933

¹³¹ NT 1959-12-10 och Gusums Bruks arkiv, serienr. Gh 438 Material nr. 2, jern, kol, dagsverken mm 1853-1854

¹³² Einar Sandell, manus, s. 446, Salomonsson 1927 och 1932

¹³³ Salomonsson 1941

¹³⁴ Pärm Gusums Bruksmuseum, Salomonsson 1951 och 1973, inventering vid panncentralen 2008

Under 1900-talet utökades skogsarealen, men blev också den första tillgången som Gusums Bruk avyttrade på 1980-talet. Men ett skogsområde runt Gusum på 200 ha sparades, bl.a. det vilthägn som disponent Lennart Torstensson anlagt 1974, där bolaget bedrev representationsjakt. Angående försäljningen meddelade bruksledningen att skogen inte gett bolaget något utan bara varit dött kapital.¹³⁵

Elektricitet

Från de sista decennierna av 1800-talet kom landets forsende vattendrag att tämjas med elektriska kraftverk. Detta nya energislag kom att påskynda brukets expansion när de gamla vattenhjulen ersattes med turbiner. Efterhand som de östgötska vattenfallen exploaterades bildades nya bolag som Forsaströms Kraftaktiebolag 1901 och Motala ströms kraftaktiebolag 1903, som kom att leverera el till kringliggande bygd.¹³⁶ I vattensystemet från sjön Yxningen med utlopp i havsviken Slätbaken, uppfördes under seklets första år två elektriska kraftstationer. Den största var belägen i åns nedre del vid Narebro gamla kvarn (Viggeby) utanför Söderköping och den andra uppströms vid Gusums Mellanbruksfall.¹³⁷

Stationen i Gusum uppfördes under åren 1900-1902 samtidigt som dammkonstruktionen förnyades. Kraften användes främst till belysning i fabriken och bostäder, men också till ett valsverk och transmissioner i verkstäderna. Fördelarna med den nya kraftkällan visade sig uppenbar så bolaget beslutade att skyndsamt uppföra ytterligare en kraftstation i det högre och outnyttjade fallet vid Ursätter. Vattenbyggnadsbyrån i Stockholm lämnade 1904 ett förslag till kraftstationen som skulle ge 132 hk. Bygget vid Ursätter sattes igång 1905 och skulle slutföras samma år, men på grund av lockout vid Karlstads Mek. Verkstad kunde inte turbinerna levereras i tid. Därmed uppstod en brist på elkraft under vintern tills den nya kraftstationen kunde tas i bruk på våren 1906. Mellanbruksstationen byggdes om från likström till växelström, så de båda stationerna kunde kopplas samman i ett gemensamt ledningsnät.¹³⁸

Vid det högre vattenfallet vid Ursätter togs en större kraftstation i drift 1906. Tidigare låg här järnbruket och därefter ett privat ullspinneri. På bilden syns kraftstationen med transformatorn från väst år 1946, några år före dess nedläggning. Bilden utlånad av Gusums Bruksmuseum.

¹³⁵ FÖ 1974-05-31, NT 1981-08-12

¹³⁶ Landshövdingens femårsberättelse 1901-1905

¹³⁷ Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv, löpnr. 30, Femårsberättelser 1900-1905

¹³⁸ Tekniska museets arkiv, Qvist & Gjers arkiv, Ritningar 1902, J21303, Salomonsson 1902 och Gusums Bruks ritning, nr. 101-814, 1903 och Salomonsson 1904 och 1905

Nu ersattes ångmaskiner och vattenhjul. Sågen elektrifierades 1907, Gusums lantbruks ladugård fick eldrivna pumpar 1908, och samma år drogs el till en tröskverksmotor vid Alboga loge. Året därpå installerades en ny vävstol för viror, avsedd för elektrisk drift. Elen vann fäste på allt fler områden och 1913 utökades kraftverket vid Ursätter med ytterligare en transformator.¹³⁹

Gusums Bruk insåg att de inte kunde producera den el som verksamheten krävde så 1919 började planerna för en ombyggnad av Ursätters kraftstation. Ett nytt transformatorhus med ställverk tillbyggdes, där statens 40-kV-ledning mellan Eksund och Västervik kopplades in. Genom anslutning till det externa nätet 1920 upphörde de begränsningar som lite vatten i Yxningen kunde medföra, med brist på energi som följd.¹⁴⁰ 1927 byttes Ursätters föråldrade turbiner ut och genom de nya kunde mer energi utvinnas. Under följande år ersattes successivt tråddrageriets vedeldade glödgugnar ut mot eldrivna och 1934 elektrifierades också avdelningens torkugnar.¹⁴¹ Samma år ersattes de gamla maskinerna i kraftstationen vid Mellanbruket med två nya generatorer med turbiner.¹⁴² Kraftstationen var ursprungligen fristående, men när tråddrageriet expanderade 1940 byggdes den in i en fabriksbyggnad. Matningen från elnätet och från Ursätters station hade då flyttats till en ny mottagarstation vid Mellanbruket, som stod klar 1939.¹⁴³ Behovet av elektricitet ökade ständigt, dels efter att produktionen av blytlås tagits upp 1931 och i takt med att antalet vävstolar ökade. Dessutom elektrifierades den gamla kokseldade smälthyttan från 1944, vilket krävde en större mottagningsstation som uppfördes 1947. Denna möjliggjorde även de kommande utökning av metalltillverkning. Men var det inte längre lönsamt att producera egen el, så 1950 togs stationen i Ursätter ur drift och samtidigt, eller möjligen något senare lades även kraftstationen vid Mellanbruket ned.¹⁴⁴

Gusums Bruk fungerade som en pådrivande faktor vid elektrifieringen av bygden. De distribuerade el till såväl kringliggande elföreningar på landsbygden som till privatpersoner i brukssamhället. Men 1971-01-01 överläts distributionsrätten för elkraft till statliga Vattenfall genom Motala Ströms Kraft AB.¹⁴⁵ 1993 förvärvade Forsaströms Kraftaktiebolag dämpningsrätten till Yxningen genom köp av Boliden Gusum. I köpet ingick även de förfallna dammarna vid Gusums kvarn samt vid Mellanbruket, vilka rustades upp. Under 1996 påbörjades bygget av ett nytt vattenkraftverk vid Ursätter, vilket togs i bruk sommaren 1997.¹⁴⁶

¹³⁹ Salomonsson 1906, 1908, 1913, Forsberg, s. 176-177

¹⁴⁰ Enligt flera kontrakt i Gusums Bruks arkiv, volymnr 1930, Kontrakt, Motala kraftverk 1918-1920 och Salomonsson 1920

¹⁴¹ Salomonsson 1926, 1927, 1932 och Gusums Bruks arkiv, volymnr 1930, Kontrakt, Motala kraftverk 1918-1920 (förvaras i Vadstena Landsarkiv)

¹⁴² Gusums Bruks arkiv, volymnr 1907, Värderingar, 1951 (förvaras i Vadstena Landsarkiv)

¹⁴³ Salomonsson 1939

¹⁴⁴ Gusums Bruks arkiv, oförtecknat; Entreprenadkontrakt 1947-03-31 med arbetsbeskrivning 1947-10-08 (förvaras av Gusums bruksmuseum), dito; volymnr 1907, Värderingar, Salomonsson 1950 och Karin Forsberg, s. 167

¹⁴⁵ Salomonsson 1970

¹⁴⁶ *Ursätters Kraftverk 1997*, informationsblad utgivet i samband med stationens invigning.

4.3 Transporter

I brukets officiella historik beskriver Karin Forsberg ingående den viktiga import och andra transporter vid Gusums mässingsbruk. Sedan bruket bildats nyttjades en lastageplats i vid havsviken Valdemarsvik för ut- och införsel med egna fartyg. Trafiken med dragna foror mellan Gusum och Valdemarsvik var omfattande på den en mil långa, krokiga och backiga vägen. Först 1868-69 byggdes en ny rakare väg (nuvarande gamla landsvägen), vilken knappt 100 år senare ersattes av E22:an. Här nedan ska göras ett försök att förklara de transporter som skedde kring Gusums Bruk från mitten av 1800-talet och framåt. För mer uppgifter om Gusums äldre transporter, import och export hänvisas främst till Forsbergs kapitel *Rudimaterier från när och fjärran*.¹⁴⁷

Yxningen blir en sammanbindande länk

Vid mitten av 1800-talet köpte Gusums Bruk mycket koppar från Åtvidaberg, och sannolikt utnyttjades möjligheterna till sjötransport över sjön Yxningen mellan Borkhult och Åketorpsviken eller Svartviken på Gusumssidan. Fram till 1870-talet transporterade Borkhults järnbruk malm med pråmar från Åketorpevikens inre del till en kaj i Kyrkviken i västra änden av sjön. Sjön nyttjades långt tidigare vid flottning av timmer, via Gusumsån, till brukets såg. Från mitten av 1800-talet fick skogshanteringen allt större betydelse och därmed kom trafiken på Yxningen att öka. En ritning från 1865 visar en pråm med spetsig för och akter, som mätte 22 x 7 meter och lastade en bit över 60 ton. En ny lastpråm togs i bruk 1883 för transport av ved och kol Långserum till Svinstad vid Gusum.¹⁴⁸

Ett flertal ångbåtar kom att tjänstgöra som dragare på sjön och först var *Pil* som ägdes av Borkhults pappersmassafabrik och gick på sjön från 1867. När Borkhults fabrik lade ned 1904 övertogs den båten av Gusums bruk. Till denna hörde tre pråmar varpå två till tre lastkarlar arbetade. I början av 1900-talet fanns närmare tio sågar runt sjön och behovet av sjötransporter ökade. Den 22 februari 1906 bildades Yxningens Ångbåts AB, genom initiativ av Gusums bruksdisponent Lage Westerberg. Gusums bruks äldre ångbåt ersattes i september 1907 av den större plåtångaren "Yxningen".¹⁴⁹ Förutom Gusums intressen i ångbåtsbolaget fanns trävaruhandlare Hjalmar Johnsson i Säverum och Norrköpings Enskilda Bank. Bolaget körde mycket skogsprodukter åt flera gårdar runt sjön som Borkhults lantbruk, Säverum, Näs, Gistesum, Gobo, Gusums Lantbruk, Långserums byalag, men också åt andra intressenter som Leckersbo såg, Hjulerums sågbolag, Valdemarsviks träbolag, Tjärugnar AB, Ringarums såg och firmor i Norrköping. Antalet pråmar var tre även efter att en ny byggts 1918. Andra, mindre intäkter kom från passagerartrafik och frakt av styckegods. Gusums Bruk nyttjade också båten för transporter av bl.a. spannmål till sina fastigheter i Långserum.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Forsberg, s. 130 och 150 samt Ringarums hembygdsarkiv, Jennes intervjuer A28, SP Hollertz 1933-11-26

¹⁴⁸ Helmfriid, s. 566 och 559, Ringarums hembygdsarkiv, Jennes intervjuer A245-247, Carl Johan Carlsson 1941-11-07, Gusums Bruks arkiv, Ritning till en pråm, 1865-02-13 av E W Heggblad, Norrköping. (förvaras av Gusums bruksmuseum) och Bernt Salomonsson 1883

¹⁴⁹ Bernt Salomonsson, *Sjön Yxningen och dess transporter och båtar* – odaterad historik (förvaras av Gusums bruksmuseum), Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv, löpnr. 30, Femårsberättelser 1901-1905, Salomonsson 1906 och Ringarums hembygdsarkiv, Jennes intervjuer A84, Viktor Eriksson 1934-11-02

¹⁵⁰ Gusums Bruks arkiv, Gb 580, Kassabok Yxningens Ångbåts AB 1914-1939

1927 gick Yxningens Ångbåts AB i likvidation, varefter virkeshandlaren Hjalmar Johnsson och befälhavaren Testor Karlsson köpte båten och fortsatte med bogseringar och passagerartrafik. Den äldre plåttångaren skrotades på 1940-talet och ersattes från 1941 av den mindre ångbåten ”Yxningen II” med skrov av trä. Båten köptes 1945 av Yxningens Ångbåts AB som fortsatte med viss bogsertrafik in på 1950-talet, så den drogs upp på land i september 1952.¹⁵¹

Järnväg

Starkt bidragande till goda förutsättningarna till transporter på Yxningen var en smalspårig järnväg som drogs intill sjön i början på 1900-talet. Men än mer nytta hade Gusums Bruk som redan då Söderköping - Norrköping fick järnvägsförbindelse 1893 gynnades. Tidigare skedde leveranser till Norrköping med hästforor, vars väg halverades, i och med järnvägen till Söderköping. För att helt slippa de långsamma leveranserna till Norrköping med hästforor tog Gusums Bruk initiativ till att järnvägen förlängdes från Söderköping, via Gusum, till Valdemarsvik. Den nya banan stod klar 1906 och en av de större aktieägarna i järnvägsbolaget var Gusums Bruk.¹⁵²

Vid Gusums järnvägsstationen uppfördes ett magasin, och från stationsområdet anlades ett industrispår, sk. décauillespår, ner till fabrikena, vilket revs på 1950-talet. Inne på industriområdet förgrenade sig spåret till packrum (B), maskinverkstad (H) och mässingstråddrageri (K). Dessutom fanns ytterligare ett spår utmed åkanten nedan packrummet (B), med stickspår in i reparationsverkstad (C), förbi hyttan (E), över ån till järntråddrageriet (M). Även i järntråddrageriet samt i grovtråddrageriet (K) fanns järnväg, vilka sammanlänkades via en bro över ån. Vagnarna drevs av handkraft och hästar och eftersom banan lutade från järnvägsstationen fick vagnarna bromsas hela vägen ned till bruket. Exakt när de olika bandelarna på området anlades och revs har inte kunnat klargöras, men dess totala utbyggnad på fabriksområdet syns på översiktskartor på sidorna 53 och 78.¹⁵³

Bruket och skogsbygden i järnvägens närhet kunde nu få avsättning på ett helt nytt sett. Till sjön Yxningen anlades ett stickspår vid Åketorpsviken (nuvarande campingplatsen) och från 1918 även ett till Fallingebergsviken. Från brukets stora skogar runt sjön, men även från privata skogar, flottades större mängder ved och virke i land och lastades på järnväg till Norrköping och vidare till pappersbruken i Skärblacka och Ljusfors. Under andra världskriget stod skogsprodukterna för närmare 50 % av banans godstrafik, vilket delvis förklaras med städernas stora behov av ved. Men järnvägens uppgång under kriget skulle visa sig vara tillfällig. Utmed järnvägen fanns även Lundbergs läderfabrik i Valdemarsvik som anlät järnvägen till nästan alla transporter. För Gusums del levererades råvaror och bränsle, och fabriken då viktigaste vara, blyxtlåset, lämnade bruksorten med järnväg.¹⁵⁴

¹⁵¹ J Roger Toll, ”En ångslups resa i tiden: Ångslupen IDUN av bl a Örnsköldsvik och Luleå”, *Lubrikatorn* 2005:2, s. 15, Gusums Bruks arkiv, Gb 580, Kassabok Yxningens Ångbåts AB 1914-1939 och Olof Söderbäck, *Yxnerum- en hembygdsbok* (Åtvidaberg, 1994), s. 138

¹⁵² Albin Lindqvist, *Rallaren och originalet Carl Emil Setsman*, uppsats i lokalhistoria, ISAK, Linköpings universitet, 2005

¹⁵³ K. Martin Ringström, s. 212, ST 1906-05-16, Gusums Bruks arkiv, ritning nr 301-330, 1951-06-11 (förvaras av Gusums hembygdsförening), dito; volymnr 1977, Fastighetsvärdering 1938 med tillhörande ritningar samt flygfotografier tillhörande Gusums hembygdsförening

¹⁵⁴ Salomonsson 1921 och Statens offentliga utredningar 1948:9 Betänkande rörande Sveriges smalspåriga järnvägar avgiven av 1943 års järnvägskommitté, del III (Stockholm, 1948) s. 54f, 187f och 187.

Lastbil

Redan 1921 fick Gusums Bruks kusk ny uppgift som chaufför av en nyinköpt personbil och i början av 1930-talet blev den allmänna lastbilstrafiken allt mer viktig. Brist på bensin ledde till en nedgång under andra världskriget, men när detta var över kom biltrafiken återigen igång, varefter en stor del av exportgodset från Gusum kom att expedieras per bil till Stockholm och Göteborg. Transporter av råmaterial till bruket skedde via järnväg, varvid en kostsam omlastning skedde från normalspåriga vagnar till smalspåriga vid Kimstad. Från 1950 togs järnvägsdriften över av SJ och 1966 lades järnvägen ned. Men Gusums Bruk hade kontrakt med SJ om transporter flera år därefter, vilket löstes genom att järnvägsvagnar ställdes på speciella trailers som drogs med lastbil, vilket pågick långt in på 1970-talet.¹⁵⁵ Därmed var den förhållandevis korta övergångsperioden från hästforor via järnväg till lastbil avslutad.

4.4 Tråddragning

Liksom för övriga produktionsgrenar skedde en utökning av brukets tråddrageri i början av 1900-talet. Tillverkning av mässingstråd hade skett i Gusum sedan 1600-talet, men nu krävde den ökade tillverkningen av kortvaror och framförallt viror större mängder av metalltråd. Det äldre tråddrageriet (byggnad M) inriktades till endast järntråd medan en flytt av brons- och mässingstråddrageriet till byggnad K avslutades 1915. Mässings- och bronstråd blev en viktig produkt som halvfabrikat till viratillverkningen och järntråd till kortvarutillverkningen. Men i takt med att denna tillverkning minskade och att metallviorna ersattes av plast, blev tråddrageriet överflödigt. Sista järntråden drogs runt år 1950 medan mässings- och bronstråddrageriet var igång fram till 1970.¹⁵⁶

Tillverkning av metalltråd skedde genom att önskad legering smältes och göts till runda plattor i hyttan (byggnad E). Därefter fördes plattorna till grovtråddrageriet (byggnad K, våning 1) där de skars ner till kantig realtråd. Genom valsning och glödgning i flera omgångar drogs den grova tråden ned till önskad dimension. Vid dragningen skedde åter glödgning och därefter betning för att rengöra tråden.¹⁵⁷

Betningen skedde i syrabad, som till en början var belägna i källaren i det gamla tråddrageriet (byggnad M). Då en ny valsverksbyggnad (hus K) uppfördes 1902 tillkom också ett nytt bethus över ån mellan de båda tråddrageribyggnaderna (hus K och M). När mässingstråddrageriet (hus K) byggdes ut 1936 ersattes bethuset av en ny avdelning på våning ett. Mindre betbad fanns också i fintråddrageriet (byggnad L, våning 2).¹⁵⁸ Sättet att tillverka metalltråd förändrades inte särskilt mycket sedan brukets begynnelse. Ett skär- och valsverk från 1700-talets början var i drift fram till 1916. Det drevs av vattenhjul till år 1905, då valsverket elektrifierades i samband med en flytt till byggnad K.¹⁵⁹

Tråddrageriets viktigaste uppgift blev att förse viratillverkningen med tråd. Till en början köptes mycket tråd in utifrån, men 1903 kom 25 % av tråden till väveriet från den egna

¹⁵⁵ Statens offentliga utredningar 1948:9 Betänkande rörande Sveriges smalspåriga järnvägar avgiven av 1943 års järnvägskommitté, del III (Stockholm, 1948) s. 225 och Harry Harrysson, *Järnvägsminnen 3* (Stockholm, 2006), s. 25 och 82 samt baksida

¹⁵⁶ Einar Sandell, s. 291f (manus), Salomonsson 1904

¹⁵⁷ Forsberg, s. 49-51

¹⁵⁸ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-580, Mässingstråddrageriet maskinplacering 1963-07-29, dito ritning 201-325, Mässingstråddrageriet maskinplacering 1951-03-30 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁵⁹ Forsberg, s. 49

tillverkningen. När mässings- och bronstråddrageriet under de följande åren flyttades till de nya lokalerna (byggnad K) kunde bruket tillverka betydligt större mängder. Svårigheter med att importera tysk fosforbronstråd under första världskriget löstes genom en utökning av den egna tillverkningen. Nya dragbänkar, valsverk och glödugnar installerades och från 1919 blev bruket självförsörjande på tråd till väveriet. Under perioden 1927-1932 ersattes de gamla vedeldade glödugnarna av elektriska och som ett sista steg av effektiviseringar installerades slunggjutningsmaskiner från om med 1930.¹⁶⁰

När mässingstråddrageriet var som störst i mitten av 1900-talet fanns en stor maskinpark. I grovtråddrageriet fanns bl.a. tre elektriska muffelglödugnar, ett valsverk, skärmaskin, två tråddragningsmaskiner, trådsvetsmaskin, ångpanna och lågtrycksångpanna, mm. I fintråddrageriet på våning två fanns ett 30-tal mindre maskiner, två större glödugnar för bronstråd, och från 1951 ytterligare en. Här fanns också avdelning för diamantslipning, kontor och betning.¹⁶¹

Mot mitten av 1960-talet hade mässingstråddrageriet blivit helt nedgånet. De framtida alternativen var antingen ett nytt tråddrageri eller en avveckling. Det blev det sistnämnda och 1965 togs slunggjutningsmaskinerna ur drift efter att nylontråd börjat användas i allt större utsträckning till virorna. Mot slutet av 1960-talet minskades tråddrageriets personalstyrka i linje med en planenlig avveckling som ledde till nedläggning 1970.¹⁶² Därefter blev viratillverkningen hänvisad till inköp av metalltråd, innan de helt gick över till plastviror på 1980-talet. Efter nedläggningen flyttades en del maskiner från mässingstråddrageriet till stångverksavdelningen. Dessa användes vid tillverkning av skruvtråd och någon enstaka maskin följde med då stångverket flyttades till Gräsdalen 1985.¹⁶³

Arbetet i mässingstråddrageriet finns väl dokumenterat av lokalhistorikern Einar Sandell. Till vardags arbetade han som grovtråddragare, men var djupt intresserad av att dokumentera sin hembygd och arbetsplats. Hans genomgripande beskrivning av en helt vanlig arbetsdag 1926 ger en fin inblick i vardagen på grovtråddrageriet, men är för utrymmeskrävande för att återgivas i detta sammanhang.¹⁶⁴

4.5 Knappnålar och andra kortvaror

I den nålfabrik som startats 1742 var tillverkningen i stort sett hantverksmässig ända fram till 1867 då moderna knappnålsmaskiner inskaffades från England. Tillverkning av småartiklar som häktor, märlor, skostift, hårnålar och mässingskrokar upptogs på 1830-talet. Mot slutet av seklet köptes nya maskiner in och från 1888 tillverkades ex. hakar och hyskor. Från Düsseldorf beställdes maskiner, med vilka Gusums Bruk som först i landet kunde börja tillverka säkerhetsnålar 1902. Produktionen ökade kraftigt och tillverkningen utvidgades så att den kom att omfatta ett flertal typer av tryckknappar, häktor, spännen, hårnålar,

¹⁶⁰ Salomonsson 1903, 1905, 1906, 1919, 1927 och 1932, Einar Sandell, s. 292 (manus) och Karin Forsberg, s. 177

¹⁶¹ Gusums Bruks arkiv, volymnr 1977, Värderingar, 1951 Gusums Bruks arkiv, ritning 201-325, maskinplacering i mässingstråddrageriet 1951-03-30 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁶² Salomonsson 1966, 1967 och 1968 och Einar Sandell, s. 291f (manus)

¹⁶³ Muntligt Bengt-Olof Ringström 2008-10-30

¹⁶⁴ Se Einar Sandell, (manus), s. 464-467

hårklämmor mm, förutom alla typer av nålar. De flesta av specialmaskinerna tillverkades vid bruket.¹⁶⁵

Ytbehandling

För att tillgodose köparnas behov ytbehandlades produkterna. Bruket fick 1891 tillstånd att handha det giftiga ämnet cyankalium, vilket användes vid försilvring. Bruket utförde även förnickling av koppar och järnföremål åt allmänheten och efter att säkerhetsnålar börjat tillverkas byggdes en ny anordning för förnickling 1902.¹⁶⁶ Ytbehandlingen ägde rum i det sk. lackeringshuset, som uppförts år 1900. Här skedde försilvring, förnickling, förtenning och lackering. Efter att byggnaden totalförstörts i en brand uppfördes en ny byggnad (B) på samma plats. Den nya byggnaden fullbordades 1910 och på källarplanet låg den nya ytbehandlingsavdelningen för kortvaror, innehållande betrum, våtskurning och lackering.¹⁶⁷

Till avdelningen fanns en flotte i ån där artiklarna sköljdes i vattnet. Efter ytbehandling torkades och polerades nålarna i roterande tunnor fyllda med sågspån. 1935 kompletterades ytbehandlingen med elektriska lackeringsugnar och sprutmålning och när verksamheten var som störst fanns ett 20-tal putstrummor med sågspån för knappar mm.¹⁶⁸

Expansionen fortsatte in på 1900-talet och sortimentet kompletterades ständigt med nya produkter. När byggnad H stod klar 1904 kunde nya maskiner köpas in och placeras på dess första våning, som gick under namnet Svartsjö. 1905 inskaffades bl.a. maskiner från Singer Symaskiner för att sy upp hakar och hyskor. För att underlätta paketering av de färdiga produkterna inskaffades sex maskiner för kartongtillverkning 1912. De färdiga nålarna sattes i brev på *Sättvinden* (byggnad B, vån 2) och därefter packades breven i *Packrummet* (byggnad B, vån 1). Den ökade tillverkningen av nålar och andra kortvaror krävde större mängder av järn- och mässingstråd som tillverkades i brukets egna trådtragerier.¹⁶⁹

I mitten av 1910-talet började försäljningen av hakar och hyskor minska. Däremot visade sig tryckknappar vara en produkt med stor efterfrågan varför bolaget under några års tid köpte in flera maskiner för detta ändamål. 1917 uppfördes en ny *Hårnålsverkstad* (byggnad C). Äldre omoderna säkerhets- och hårnålsmaskiner moderniserades och nya maskiner köptes. 1920 togs nya tryckknapps- och verktygsmaskiner i bruk och från följande år anställdes en tysk verkmästare för att leda tillverkningen av nålar, spännen, byxhakar samt för att fullborda de nyinköpta tryckknappsmaskinerna.¹⁷⁰

1926 träffades en överenskommelse mellan Östergötlands Enskilda Bank och Gusums Bruk om tillverkning av knappar. Banken skulle hålla med maskiner som de blivit ägare till efter Knappfabriken i Askersund som gått i konkurs. I huvudsak tillverkades bly och nickelnappar och senare löste bruket ut maskinerna från banken. 1938 utökades lokalerna för maskinverkstaden Svartsjö och 1949 beställdes 10 nya knappnålsmaskiner av

¹⁶⁵ Salomonsson 1888 och 1901, Jöran Sahlgren, s. 359 och Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv, löpnr. 30, Femårsberättelser 1866-1870. Flera maskinritningar förvaras av Bertil Karlsson, Lunda, Gusum

¹⁶⁶ Salomonsson 1891, 1896 och 1902

¹⁶⁷ Salomonsson 1900 och 1909 samt Gusums Bruks arkiv, ritning 201-249 m.fl., daterad 1947-10-22 och ritning 201-245, daterad 1947-10-10 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁶⁸ Einar Sandell, s. 463 (manus), Salomonsson 1935 och Gusums Bruks arkiv, B:1897 Fastighetsvärdering brandrisk upprättad av G Arenander 1950-05-05

¹⁶⁹ Salomonsson 1905, 1906, 1909, 1912 och 1904

¹⁷⁰ Salomonsson 1915, 1916, 1919, 1920 och 1921

dotterbolaget Rosenfors Bruk. Trots detta hade brist på arbetskraft och dåliga priser pga utländsk konkurrens lett till en minskad tillverkning av kortvaror.¹⁷¹

I början av 1950-talet fanns 18 st knappnålsmaskiner men på grund av minskad efterfrågan drogs tillverkningen av tryckknappar och säkerhetsnålar ned. Detta frigjorde utrymmen som behövdes när hus B byggdes om till smältverk, vilket medförde att packrummet med sättvinden och ytbehandlingsavdelningen flyttades till den tidigare Hårnålsverkstaden (byggnad C) under 1952-53. De sista maskinerna på Svartsjö flyttades till det nedlagda järntråddrageriets lokal på våning ett i byggnad M.¹⁷² Försäljningen fortsatte att sjunka och in på 1960-talet gjordes försök att införa småförpackningar för självbetjäning. Från 1961 sålde bruket importerade produkter samtidigt som den egna tillverkningen successivt avvecklades. Efter mer än 200 år upphörde tillverkningen av knappnålar då kortvaruproduktionen i Gusum lades ner 1970. Därefter skedde endast en högst tillfällig tillverkning under 1970-talet, då bruket annars satsade på import och vidareförsäljning.¹⁷³

4.6 Sågverksamhet

Skogsbygden runt Gusum har en lång tradition av sågar. Utmed Gusumsån fanns tidig sågar, bl.a. på den plats där Gusums brukskyrka uppfördes på 1730-talet. Brukets sågverk var under flera århundraden beläget vid Ursätter men mot slutet av 1800-talet ersattes detta av ett sågverk vid Mellanbruksfallet, sannolikt uppfört 1853. Samtidigt hade en av brukets sågar byggts om till benstamp. Följande år sågades 3249 st stockar som inköptes från Gullersbo donationsgård. Dessutom sågades åt ett flertal bönder i hela socknen, sammanlagt åt 17 gårdar och privatpersoner. I benstampen framställdes det artificiella gödningsämnet benmjöl som tillsammans med kalk började användas i större omfattning under de följande årtiondena, och kom att ersätta det importerade guano.¹⁷⁴

Den gamla förfallna sågen vid Ursätter revs 1880. Under de sista decennierna av 1800-talet köptes en del rotposter som sågades med god förtjänst. På 1880-talet sågades stora mängder och virkestransporterna till lastageplatsen i Valdemarsvik var så omfattande att de rapporterades till landshövdingens femårsberättelser. Men virkespriserna föll och genom omfattande avverkning hade traktens skogar i princip blivit helt uthuggna, varför avsättningen sjönk betydligt. Från 1894 sågade bruket mest byggnadsvirke för eget behov.¹⁷⁵

Sågen i Mellanbruket var i dåligt skick och revs 1900 för att lämna plats för en elektrisk kraftstation (byggnad L). En ny ångdriven såg uppfördes 1901 uppströms ån intill brukets kvarn. Den ångdrivna lokomobilen var i ytterst bristfälligt skick och togs ur drift 1906. Under början av följande år levererades en elmotor och efter installation konstaterades den vara synnerligen fördelaktig. Vid samma tid drogs ett stickspår från Gusums järnvägsstation till sågen som byggdes till för en hyvel 1910. Gusumsån hade under lång tid används till

¹⁷¹ Salomonsson 1926, 1938 och 1949

¹⁷² Jöran Sahlgren, s. 359 och Salomonsson 1951, Gusums Bruks arkiv, ritning 201-364, förslag till utbyggnad av laboratorium 1952-10-10 och ritning 101-522, Maskinplacering Maskinverkstaden 1960-12-22 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁷³ Salomonsson 1961, 1963 och 1970

¹⁷⁴ Einar Sandell, (manus), s. 446, Gusums Bruks arkiv, volymnr. Gh 438, Material nr. 2, jern, kol, dagsverken mm 1853-1854 och Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv, löpnr. 30, Femårsberättelser 1861-1865

¹⁷⁵ Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv, löpnr. 30, Femårsberättelser 1876-1880 och 1896-1905 och Bernt Salomonsson 1879, 1880 och 1894

flottning av timmer från de skogsrika trakterna runt sjön Yxningen. Efter hand tog de bilburna timmertransporterna över, men in i det sista användes ån som magasin, varifrån timret uppfodrades till sågen. Anläggningen började bli omodern och 1941 diskuterades möjligheten att flytta sågen till en annan plats. Men dess befintliga läge i anslutning till ån och vägen motiverade istället en renovering. In på 1960-talet gick verksamheten allt sämre och efter några års överväganden lades sågen ner 1964, även om byggnaderna fick stå kvar ytterligare en tid. Samtidigt revs stickspåret och sedan järnvägen lagts ned 1966 revs en högre banvall som avgränsat sågverksområdet från centrum.¹⁷⁶

4.7 Metallmanufaktur

Redan då mässingsbruket grundades på 1660-talet förekom konstgjuterier och bl.a. tillverkades en rikt utsmyckad dopfunt som skänkts till Ringarums kyrka 1663. Efter ett långt uppehåll aktualiserades åter frågan om att börja tillverka gjutna och manufakturade nytto- och prydnadsföremål av mässing. Från och med 1881 utfördes en del mindre förarbeten och tillverkning som pågick i liten utsträckning några år. Försäljningen gick dåligt och brist på bostäder innebar brist på arbetskraft, vilket avhjälpes då en ny arbetarbostad stod klar 1883. Produkterna, främst ljusstakar, började långsamt göra entré på marknaden. Då försäljningen fortsatte öka under följande år upphörde styrelsens tidigare diskussioner om en nedläggning av den dittills olönsamma tillverkningsgrenen. Nu följde en ständigt stigande avkastning som ledde till utveckling med ny utrustning och 1889 anställdes en särskild gjutare. Trots hård konkurrens upptogs ständigt nya modeller av främst ljusstakar och ljuskronor men även brandsprutor, fotogenlampor, kaffekannor, mortlar, mm.¹⁷⁷

Från 1886 sändes produkter till Eskilstuna och Västerås för förnickling men 1891 fick bruket tillstånd att själv utföra ytbehandling med cyankalium. Arkitekten Daniel Carlsson i Stockholm anlätades för att rita metallföremål från 1890 och efter tilldelad silvermedalj vid en industriutställning i Göteborg året därpå kom genombrottet för Gusums metallmanufaktur, där den sk. kulserien och takarmaturer särskilt utmärkte sig. 1884 års tillverkning på drygt 2500 kg, kom på tio år att öka fem gånger, till 13000 kg år 1895. Den inledningsvis blygsamma tillverkningen utvecklades till en av bolagets huvudtillverkningar på 1890-talet, men från 1896 började försäljningen minska trots nya produkter. Bland de större arbetena fanns ljusstakar, ljuskronor och lampetter till kyrkor och andra statusbyggnader¹⁷⁸

Några år in på 1900-talet började bruket få problem att leverera i tid, vilket berodde på dålig lagerhållning. Detta i sin tur ledde till sämre lönsamhet och under de följande åren gick metallmanufakturen stadigt neråt. Trots ett bolagsstämmobeslut om nedläggning 1907 lät bruksstyrelsen fortsätta tillverkningen. Efter att order uteblivit från flera stora kunder övergick försäljningen efter 1915 att ske endast genom Metallbolaget i Stockholm.¹⁷⁹

Följande år skrev Gusums Bruk till Metallbolaget och beklagade att de inte kunde tillverka beställda varor utan bad istället återförsäljaren att inrikta sig på försäljning av de artiklar som fanns lagerförda. Avslutningsvis skrev bruket att det var mycket ovisst om något mer

¹⁷⁶ Salomonsson 1900, 1901, 1906, 1907, 1910, 1941, 1963 och 1964, Karl Martin Ringström i sockenboken, s. 209 och Gusums Bruks arkiv, volymnr 1930, Kontrakt, Motala kraftverk 1918-1920

¹⁷⁷ Cnattingius Bengt, "Kyrkan och det religiösa livet – Ringarums kyrkor", i *Bondebygd och bruksbygd: Ringarums socken genom tiderna*, (Norrköping, 1970) s. 237 och Forsberg, s. 165f

¹⁷⁸ Salomonsson 1886, 1890 och 1891

¹⁷⁹ Gusums Bruks arkiv, oförtecknade byggnads- och entreprenadhandlingar, förteckning för ritningar och Salomonsson 1910, 1913, 1914 och 1915

tillverkning överhuvudtaget skulle ske. Ett litet antal enheter från lagret kom att säljas under de kommande åren och viss mindre betydande tillverkning pågick fram till åtminstone 1923 varefter tillverkningen helt upphörde.¹⁸⁰

4.8 Viratillverkning

Redan under 1800-talets tidigare del tillverkades vävd metallduk på små handvävstolar. Tillverkningen skulle dock få helt andra proportioner när bruket 1887 inledde tillverkning av sk. viror, dvs. metallduk som användes vid avvattning av pappersmassa inom pappers- och cellulosaindustrin. Som halvfabrikat till viradukarna användes utlänsk fosforbronstråd samt mässingstråd och järntråd, som till viss del framställdes vid bruket. Metalltrådarna tvinades och spolades på varp som matade de vävstolar varpå viraduk framställdes. Därefter syddes kortsidorna ihop, så att viran därigenom bli oändlig. Viran sträcktes på stora valsar för att slutligen kontrolleras innan leverans. 1891 uppfördes en ny fabrikslokal öster om ån (väveriet) för att ge plats åt en ny vävstol som inköpts från Tyskland. Efter några tröga år på 1890-talet ökade efterfrågan från pappersmassaindustrin som var på kraftig frammarsch i landet. 1897 skedde en större utbyggnad av väveriet och detta var början på en enorm expansion efterhand som vävstolarna blev allt fler och bredare.¹⁸¹

Redan 1909 byggdes väveriet åter ut och samtidigt togs en elektrisk vävstol i drift. 1913 installerades fem nya vävstolar, samt fem andra maskiner som delvis tillverkats i brukets egen verkstad. Året därpå utökades väveriet ytterligare med 19 x 10,5 m. Inte ens första världskriget orsakade inledningsvis någon driftsminskning. Men problem med import av fosforbronstråd från Tyskland innebar tillfälliga inskränkningar på tillverkningen 1917-1918. Problemet löstes året därpå sedan det egna tråddrageriet byggts om och därefter blev bruket självförsörjande på tråd. 1920 och 1926 var det åter dags för tillbyggnader och sedan treskift infördes kom minst en vävstol att vara i drift konstant under en lång följd av år.¹⁸²

Under slutet av 1920-talet var det åter dags för en ombyggnad. Utanpå den äldre befintliga träbyggnaden byggdes en ny verkstad i tegel. När denna stod klar 1930 kunde den äldre byggnaden rivas utan att produktionen behövde stoppas. 1940 inköptes en 20 mm luftvärnskanon som monterades i en kur på taket väveritaket. Kanonen skänktes till staten, som iklädde sig rollen att sköta densamma. 1931 bildades i Helsingfors, Finland, ett dotterbolag till Gusum för tillverkning av viror och metallduk för den finska pappers- och cellulosaindustrins behov. Aktiemajoriteten innehades av Gusums Bruk och bolaget gick under namnet Finlands Metallduksväveri AB. Från 1949 till 1967 tillverkades även viror i brukets lokal i Norrköping.¹⁸³

Efter flera års experiment började viror av plasttråd tillverkas i allt större skala från mitten av 1960-talet. 1966 skedde en större utbyggnad för att tillgodose pappersindustrins krav på allt bredare viror. Minskat behov av metalltråd innebar att brukets tråddrageri lades ned, varefter all tråd kom att köpas in. Bland de europeiska viraväverierna låg Tyskland i topp och Gusum på en sjätteplats.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Skrivelse till Metallbolaget i Stockholm 1916-07-15, produktkatalog 1923 (förvaras av Gusums bruksmuseum), avskrift av Salomonsson samt Salomonsson 1918,

¹⁸¹ Karin Forsberg, s. 132 och s. 175-176 samt Salomonsson 1897 och 1901

¹⁸² Salomonsson 1909, 1913, 1915, 1917-1920, 1926 och 1927, Einar Sandell, s. 292 (manus) och Gusums Bruks arkiv, oförtecknade entreprenadhandlingar; avtal 1914-02-02 (förvaras av Gusums bruksmuseum)

¹⁸³ Karin Forsberg, s. 177-178 och Salomonsson 1940, 1967

¹⁸⁴ Salomonsson 1964, 1966, 1968 och 1970

I början på 1970-talet gjordes stora investeringar i nya maskiner för plastviror. 1971 levererades bl.a. en vävstol för 12 m breda och ändlösa viror, vilken tillverkats av brukets dotterbolag Rosenfors Bruk. Viradukar exporterades till ett 40-tal länder men 1975 drabbades tillverkningen av en tillfällig konjunkturedgång inom pappersindustrin. Den successiva övergången från brons- till plastviror hade dessutom medfört stora problem som resulterade i en kvalitetsmässig försämring. Genom miljoninvesteringar kunde problemen lösas, varigenom kvalitén på plastviorna ökade. Därmed följde också en ökad orderingång och lokalerna samt maskinparken utvidgades ytterligare. 1978 vävdes 49 000 m³ plastvira och 46 000 m³ bronsvira. Men de stora satsningarna på plastviror innebar att tillverkningen av metallviror minskade avsevärt och 1982 togs de slutligen ur produktion, varefter endast tillfällig tillverkning förekom ytterligare några år. Tillverkningen sysselsatte 110 kollektivanställda och 20 tjänstemän.¹⁸⁵

Förutom det för väveriet så viktiga tråddrageriet, var all viratillverkning i Gusum förlagd till åns östra sida (väveriet). Men från 1972 till 1986 användes våning två i byggnad K till sömnadsavdelning. Viorna lyftes in med hjälp av en för ändamålet installerad travers mellan byggnad K och E. Dessutom hade bruket ett par automatsömnadsmaskiner på våning ett i byggnad M från 1982 till ca 1986.¹⁸⁶

Under Gusums Bruks krisår från 1970-talet ledde bristen på kapital till att viratillverkningen såldes till Scandiafelt AB Högsjö år 1983. Fabrikens viror täckte då 30 % av den Svenska marknaden. Då brukets metalltillverkningen koncentrerats till Gräsdalenanläggningen 1985, kunde det gamla stångverkets lokaler tas i bruk för väveriet. Under de följande 20 åren kom omsättningen att minska och den nuvarande ägaren, tyska Voith-koncernen, har våren 2008 varslat samtliga 65 anställda om uppsägning, inför en planerad nedläggning av fabriken under 2010.¹⁸⁷

4.9 Ursätters ullspinneri

Efter att järnbruket lagts ned med utgången av år 1888, stod vattenfallet vid Ursätter outnyttjat i avvaktan på en eventuell återstart av järnbruket. Konjunkturerna blev emellertid inte bättre och från den 1 maj 1893 utarrenderades ca 10 hk av fallet på 10 år. Arrendator var det nystartade bolaget Ursätters Ullspinneri som drevs av lantbrukarna Edvard Magnusson i Karsmåla, Albert Östersson i Fallingeberg och handlaren Sven Nilsson i Gusum. I arrendet ingick också rätt att disponera ett kolhus för ombyggnad till ullspinneri.¹⁸⁸

Fabriken hade 6-7 anställda som var sysselsatta med tillverkning av främst ullgarn och täckvadd. Det fanns en sk. plysmaskin, vilken redde ut ullen, en sk. inoljningsmaskin, som oljade in ullen, tre kardmaskiner, en spinnstol där 300 trådar gick på en gång, en tvinnmaskin för strumpgarn, samt en trasrivare, där trasor revs till flock, av vilken vadd tillverkades. Fabriken låg vid dammen söder om ån och hade en turbin som drog maskinerna med vattenkraft. Det fanns även en vaddmaskin där täckvadd fabricerades utav ull och en liten mängd bomull. Slutligen fanns en rensmaskin, där trasorna rensades från damm som uppstod i proceduren. I fabriken fanns en luftturbin som sög ut det värsta av dammet och en ångpanna

¹⁸⁵ Salomonsson 1971, 1974, 1975, 1977-1979, 1981 och 1982 samt NT 1981-10-14

¹⁸⁶ Muntligt Britt-Marie och Bertil Karlsson i Lunda, Gusum 2008-12-18, samt Salomonsson 1982

¹⁸⁷ Salomonsson 1983

¹⁸⁸ Salomonsson 1893 1896

svarade för värmen. Beroende på grovlek producerades dagligen omkring 25-30 kg ulltråd. Av täckvadden, vars buntar vägde ca 2 kg st, tillverkades 12-15 st dagligen. En stor del av garnet sändes till textilfabrikerna i Norrköping, men vävstol sattes även upp i Gusum. Spinneriet åtog sig även legoarbeten och folk kunde lämna ull och få den bearbetad till garn.¹⁸⁹

Verksamheten fick ett snabbt slut genom en brand natten till den 23 september 1897. Därmed totalförstördes såväl fast som lös egendom och ett par exploderande oljefat antände också en intilliggande magasinsbyggnad. Någon återuppbyggnad blev aldrig aktuell.¹⁹⁰

4.10 Blixtlåstillverkningen

Den mest kända produkten som tillverkats i Gusum är blyxtlåset. Med sina nålar, hakar och häktor hade bruket under lång tid tillgodosett textilmarknadens behov. När det nya blyxtlåset presenterades köpte Gusums Bruk tillverkningslicensen 1931, för att undvika konkurrens. Tillverkningen uppdelades i två avdelningar; framställning av krampor (häktorganen) samt dess montage på textilband. Kramporna stansades ur mässingsband, skurades, polerades och förnicklades i byggnad M och var sedan färdiga för uppsättning på textilband. Detta skedde i byggnad H och åstadkoms till en början med hjälp av halvautomatiska maskiner som klämde fast häktorganens skänklar på textilbandet.¹⁹¹

Till produktionen krävdes textilband och mässingsband, vilka båda köpes in. I mitten av 1940-talet byggdes ett äldre valsverk om så att bruket kunde valsa egna band. Därmed kunde bättre krampor tillverkas och dessutom kunde mässingsskrotet återanvänds. Till blyxtlåsen framställdes även löparkroppar, kläppar, änddelar och andra detaljer. Dessa tillverkades i pressgjutningsmaskiner i byggnad M, vilka på senare år flyttades till krampavdelningen (byggnad M, vån 3). Till dragkläpparna användes också kulkedjor, vilka tillverkades från 1936 men togs ur produktion samtidigt med knapplås 1970. Kulkedjorna tillverkades av tråd och band av mässing som förnicklades. Blyxtlåsen lackades i olika färger i en mindre lokal (byggnad K, våning ett), men en ny rymligare lackeringsavdelning i anslutning till blyxtlåsmontaget, togs i bruk 1950 (byggnad H, våning 2).¹⁹²

När produktionen varit igång i tio år jobbade 175 personer på blyxtlåsavdelningen. Krampavdelningen och ytbehandlingen sköttes av manlig personal, medan automaterna betjänades av kvinnlig arbetskraft. Efterhand som maskinerna effektiviserades ökade antalet tillverkade meter. Vid mitten av 1930-talet kom elektriska helautomatiska maskiner som inte krävde lika mycket personal. 10 år senare började bruket tillverka egna patenterade automatmaskiner och in på 1950-talet kunde en person sköta fem maskiner.¹⁹³

Satsningen på blyxtlåstillverkning blev lyckad och vid mitten av seklet kom en stor andel svenskar att hantera produkten dagligen. Bruket hade etablerat en blyxtlåffär i Stockholm,

¹⁸⁹ Tidningsintervju med Karl Gustaf Karlsson, född ca 1878, och arbetade på ullspinneriet. Intervju utförd av Sven Delborn på 1950-talet. Förvaras av Gusums bruksmuseum

¹⁹⁰ Dito och Salomonsson 1897

¹⁹¹ Karin Forsberg, s. 191

¹⁹² Gusums Bruks arkiv, volymnr 1907, Värderingar, dito; ritning 101-218, Förslag till lackavdelning 1950-02-02, dito; ritning 101-323, Lackeringsavdelning 1951-02-24, (förvaras av Gusums hembygdsförening), Karin Forsberg, s. 192 och Salomonsson 1936, 1945 och 1970 (förvaras av Gusums hembygdsförening)

¹⁹³ Karin Forsberg, s. 192 och Östergötlands Folkblad 1981-08-15

vilken 1941 överfördes till det nystartade dotterbolaget Gusums Blixtlås AB. Bolaget etablerade sig även i den närbelägna textilindustristaden Norrköping och från 1944-45 hyrdes en lokal på Västgötegatan, där ett 70-tal kvinnliga arbetare var sysselsatta. En tomt på Butängen var reserverad sedan flera år och 1949 köptes den och bebyggdes med en fabrik.¹⁹⁴

Lås av plast

På 1950-talet tillverkades ungefär två mil blixtlås om dagen och nu inleddes experiment med blixtlås av plast. Men mot slutet av årtiondet började blixtlåsförsäljningen att minska. Genom brukets andra tillverkningsgrenar kunde blixtlåset subventioneras och på 1960-talet började plastlåsen komplettera metallåsen. De alltmer osäkra konjunktursvängningarna ledde till ömsom nyanställningar, ömsom uppsägningar.¹⁹⁵ Mot slutet av 1960-talet hade blixtlåsverksamheten kommit på fötter igen och nya tillverkningsrekord sattes. 1969 inköptes nya maskiner, vilka dubblade tillverkningen av plastlås som låg på en miljon meter per år. Motsvarande för metallås var 3,5 miljoner meter årligen. Följande år investerades i fler nya maskiner, bl.a. en som tillverkade 50 cm blixtlås i sekunden. Satsningarna på plastlås var stora och 1971 separerades all tillverkning av plastblixtlås till fabriken i Norrköping, medan Gusumsfabriken inriktade sig på metallås.¹⁹⁶

Gusums Bruk hade under lång tid haft ögonen på inhemska konkurrenter som tagit upp blixtlåstillverkning inom sin produktion. 1963 fattades beslut om en samordning mellan Metalco, dotterbolaget Gusums Lynlås Danmark och Gusums Blixtlås i Norrköping och Gusum. Gemensamt skulle de jobba för utveckling av nya blixtlåstyper, nya maskiner, rationalisering och standardisering. 1966 bildades en stor europeisk blixtlåskoncern som köpt upp blixtlåsfabriker i Sverige och Danmark. För att hävda sig i konkurrensen övergick danmarksfilialen endast till försäljning och därmed ökades tillverkningen i Gusum och Norrköping till ca 15-16000 m/dag.¹⁹⁷

Koncentration till Gusum

1971 sammanfördes det danska Gusum Lynlås AS med Gusum Metall AS för att samordna brukets intressen i Danmark. På grund av kommande verksamhetsförändringar förvärvades samtidigt aktierna i dotterbolaget Gusum Blixtlås av Gusums Bruk AB. Vid utgången av 1975 sålde bruket sina aktier i Gusum Lynlås, vars lager fördes över till Gusums Bruk. 1970-talets första hälft präglades av en uppgång och nya investeringar på en mängd nya maskiner ökade produktionskapaciteten som aldrig tidigare. Från 1975 tillverkades en ny typ av grövre plastlås, sk. delrinlås, som spåddes en lysande framtid. Stora order bl.a. från försvaret 1976 innebar ombyggnad av fabrikerna. Men den allt ökade konkurrensen, främst från Asien, slog nu allt hårdare mot landets industrier.¹⁹⁸

En av de städer som drabbades hårt av den utländska konkurrensen var Norrköping med dess textilindustrier. Också Gusums fabrik i staden tvingades dra ned. För att effektivisera tillverkningen anlätades arkitektfirman Kai Bro Sørensen i Linköping för att utarbeta ett förslag till en ny modern fabriksbyggnad i Gusum, belägen mellan Hammarbron och hus A. Blixtlåsfabriken var i behov av mer ändamålsenliga utrymmen dit verksamheten kunde

¹⁹⁴ Sockenboken Martin Ringström, s. 659, Salomonsson 1941, 1945 och 1949

¹⁹⁵ Östergötlands Folkblad 1981-08-15 och Salomonsson 1959, 1960, 1962 och 1965

¹⁹⁶ Salomonsson 1956, 1967, 1969, 1970 och 1971

¹⁹⁷ Salomonsson 1963 och 1966

¹⁹⁸ Salomonsson 1971, 1972, 1973, 1974, 1975 och 1976

koncentreras och den nya byggnaden planerades även innehålla lokaler från en bilverkstad samt mässingskonsthantverk.¹⁹⁹

Efter en del varsel i Norrköping såldes fabriken på Butängen 1978 och till påföljande sommar flyttades dess maskiner till Gusum. De 60-talet anställda i Norrköping avskedades eller fick erbjudande om anställning i Gusum. Planerna på en ny fabrikslokal hade lagts ned och istället renoverades det tidigare grovtråddrageriets lokaler (byggnad K, våning ett) där maskinerna monterades. Intresset för norrköpingspersonalen att flytta eller pendla till Gusum var ringa, varför viss personalbrist uppstod. Detta fick till följd att bruket tvingades fortsätta köpa in blytlås, vilket gynnade den Japanska blytlåstillverkningen som drev en betydande marknadsföring i Sverige. I Gusum var omkring 115 personer var anställda på blytlåsfabriken och produktionen uppgick till ca 2 mil blytlås om dagen.²⁰⁰

En inriktning skedde nu alltmer mot blytlås av syntetmaterial, vilket fick till följd att avdelningen för ytbehandling av metalldetaljer nedlades 1979. Denna verksamhet hade orsakat betydande utsläpp, inte minst genom hanteringen av det giftiga ämnet cyankalium. Utrymmet för ytbehandling (byggnad M, våning 2) byggdes om för det utökade inköpta kortvarusortimentets ändamål. Krampavdelningen (byggnad M, våning 3) fungerade därefter som lager och kontor då kvarvarande maskiner flyttats till montageavdelningen (byggnad H, våning 2). Därefter tillverkades metalllåsen maskinellt, där kramporna stansades från ett metallband direkt på textilbandet. För att stärka positionerna på den utsatta marknaden inleddes ett samarbete med Mölnlycke Sytråd och Kumla bandindustri vintern 1978-1979 för att effektivisera marknadsföringen. Samarbetet slog väl ut och följande sommar gick Gusum ut med ett komplett kortvarusortiment med ett 50-tal artiklar som köptes in. Alla kortvaror köptes in och bestod av sådana produkter som bruket tidigare själv tillverkat, till exempel tryckknappar, synålar, säkerhetsnålar och knappnålar.²⁰¹

Trots omorganisationen med koncentrerat till fabrikerna i Gusum, så redovisade blytlåstillverkningen nya förluster på grund av den tilltagande utländska konkurrensen. Bruket hoppades på att köparna också fortsättningsvis skulle förlita sig på de kvalitetsprodukter, främst metallblytlåset, som vid det här laget gjort brukets namn känt över stora delar av världen.²⁰²

Gripband

En breddning av produktionen med en betydande gren skedde 1972 då avtal tecknades med en Japansk tillverkare om ensamförsäljning i Norden av det då nypatenterade kardborrebandet. 1974 började Gusums Bruks blytlåsdivision att köpa in råväv från Japan för att färdigställa dem till kardborreband i Gusum. Den kapitalintensiva delen sköttes i Japan, medan den arbetsintensiva delen skedde i Sverige, alltså motsatsen till hur många textilföretag arbetade, som istället lät färdigställa slutprodukten i asiatiska länder. Gripbanden hade ett brett användningsområde och försäljningen ökade kraftigt.

Trots att hanteringen var vinstgivande avyttrades försäljningsrätten och tillverkningen till blytlåsavdelningens chef. Sommaren 1981 flyttades maskiner från bruksområdet till en

¹⁹⁹ Ritningar från 1978 finns i Kai Bro Sörensens oförtecknade arkiv som ingår i SWECO's ritningssamling, vilken förvaras av Östergötlands Länsmuseum

²⁰⁰ Salomonsson 1977, 1978 och 1979, NT 1978-08-22 och NT 1979-06-30

²⁰¹ Muntligt Ingela Andersson i Gusum 2008-12-18, Salomonsson 1891, NT 1979-06-30 och NT 1979-07-04

²⁰² ÖF 1981-08-15 och Salomonsson 1980

annan lokal i Gusum. Efter att ha varit med och lanserat gripbanden i Sverige kunde den nya ägaren framgångsrikt utveckla produktionen inom sitt familjedrivna bolag Gripband AB. Brukets blixtlåsavdelning sysselsatte därefter 35 heltidstjänster, men lönsamheten var så dålig att framtiden diskuterades. Importen i landet hade ökat kraftigt med bl.a. nylonkedjor från Tyskland och Italien, spirallås från Singapor och gripband från Japan.²⁰³

Färgeri

I början av 1950-talet framtogs förslag till att anlägga ett färgeri för blixtlåsband i en garagebyggnad vid brandstationen i Gusum. Något färgeri byggdes inte utan fram till 1975 utfördes färgningen av FIX trikåfabriker i Söderköping, och därefter i ett färgeri vid blixtlåsfabriken i Norrköping. När färgeriet, som sysselsatte en person, flyttades till Gusum 1979 hade det tillstånd att färga 36 ton textilband per år. I Gusum hade det gamla tråddrageriets betbadsanläggning och torkrum (byggnad K och L, bottenplan och vån 1) byggts om, och till det nya färgeriet hörde bl.a. en ny metallskorsten. Denna miljöfarliga verksamhet, som bl.a. släppte ut ämnet fenol, upphörde 1981-82, varefter textilbanden åter färgades på annat håll. En designer anlätades för att utöver de 58 standardfärgerna ta fram kompletteringar för höst- och vårmotet.²⁰⁴

Gusum Blixtlås AB

Den krisdrabbade blixtlåstillverkningen ombildades 1985 åter till dotterbolaget Gusums Blixtlås, vilket såldes i maj 1986. Bland de nya ägarna fanns Gusums Bruks tidigare VD Johan Holmgren och Peo Larsson hette blixtlåsets nya VD. Ett omfattande rekonstruktionsprogram tog vid och ett flertal arbetsledare ersattes av en produktionschef. Den nedåtgående trenden vände tillfälligt och Gusums Blixtlås började gå med vinst vid ingången av 1987. Men orderingången var för låg och bolaget med dess 47 anställda lyckades inte uppnå lönsamhet. Den 10 februari 1988 begärde sig Gusum Blixtlås AB i konkurs. I april kom beskedet att statliga Samhall skulle köpa produktionen och flytta den till Västmanland. Skarp kritik och protester riktades mot att ett statligt företag bidrog till den arbetslöshet som flytten skulle innebära. Förstamajtalare i Valdemarsvik var finansministern Kjell-Olof Feldt. Hans tal tolkades som att han personligen ville slå ett slag för blixtlåsföretaget i Gusum och dagen därpå meddelade Samhall att de var beredda på att låta någon annan ta över. Redan i ett tidigare skede hade företagaren Hans Friis visat intresse och i slutet av månaden stod det klart att han kunde ta över blixtlåsfabriken.²⁰⁵

Nya Gusum Blixtlås AB

Nya ägaren bildade Nya Gusum Blixtlås AB och tillverkningen samlades i byggnad H, med lager i byggnad M. Antalet anställda var nu 17 st och många betraktade sin nya chef som en räddande ängel. Tillverkningen koncentrerades till plastlås, men mindre blixtlås, bl.a. till byxor, tillverkades fortfarande av metall. Men den utländska konkurrensen fortsatte att minska kundunderlaget så tillverkningen av sk. spirallås lades ned och istället prioriterades tillverkningen av delrinblixtlåset i plast. Många maskiner såldes och Nya Gusum Blixtlås AB tecknade samarbetsavtal med flera utländska tillverkare för import av blixtlås. Därefter följde några år av flera bolag som ägare, vilka inte helt gått att klargöra. I början av 1991 såldes Nya Gusums Blixtlås till fastighetsbolaget Nordic Industrihus i Malmö. Hans Friis kvarstod som VD och hoppades på investeringar från den nya ägaren. Samma år bildades Gusum

²⁰³ Salomonsson 1972, 1977, 1980, 1981, NT 1981-08-04 och www.gripband.se (2008-12-16, kl. 12:40)

²⁰⁴ Gusums Bruks arkiv, ritning 201-313, daterad 1950-10-30 (förvaras av Gusums hembygdsförening), NT 1978-09-14, NT 1978-02-23, NT 1987-04-07 och Salomonsson, 1975 och 1981

²⁰⁵ Salomonsson 1985, 1986, NT 1987-04-07 och NT 1988-12-31

Försäljning AB, som med sina fyra anställda svarade för tillverkning av delrinlås, samt för marknadsföring av såväl egna som importerade produkter. Namnet Gusum Blixtlås levde vidare som varumärke och sju personer tillverkade metallblixtlås i Nya Gusum Blixtlås AB som namnändrades till Frirex Tillverknings AB. På egen begäran försattes detta bolag i konkurs i januari 1992, men tillverkningen fortsatte under våren av konkursförvaltaren. Konkursen påverkade inte driften hos Gusum Försäljnings AB, och Hans Friis såg gärna att han fick ta över det konkurssatta bolaget för att samla tillverkningen inom ett bolag.²⁰⁶

Gusum Försäljnings AB lämnade lokalerna i Gusum något senare då verksamheten med 1,5 tjänst flyttades till Valdemarsvik. Försäljningen av importerade produkter var nu helt dominerande och 1997 såldes bolaget som då flyttades från orten. I skrivande stund finns bolaget Gusum Försäljning i Ljusfallshammar med försäljning av metall- och plastblixtlås, knapp- och säkerhetsnålar, men även gripband och andra kardborrband.²⁰⁷

4.11 Metalltillverkning

Hyttan

Utvecklingen till Gusums storindustri tog sin början 1888, då stångjärnsverket lades ned och mässingshanteringen återupptogs. För mässingshanteringen fanns då hytta, valsverk, skärverk, tråddrageri, fabrik för tillverkning av knapp- och andra nålar, stift mm samt manufaktur. Smälthyttan var inrymd i en träbyggnad vid Mellanbruket, som blev utdömd av Yrkesinspektionen på 1940-talet. En nybyggnad blev ett måste så gamla hyttan revs och gav plats för en ny i byggnad E. I gamla hyttan hade smältningen skett i kokseldade degelugnar, men från 1944 kunde nya smälthyttan med elektrisk smältugn tagas i bruk. Tio år senare hade hyttan blivit för liten och flyttades 1954 till byggnad B. I samband med utökad metallproduktion 1960, installerades ytterliggare en smältugn och byggnaden breddades mot än.²⁰⁸

Under första världskriget gjorde bruket sig oberoende av import av metalltråd genom effektiviseringar i tråddrageriet. 1930 inköptes en första slunggjutningsmaskin, där runda plattor göts under rotation. Fler maskiner inskaffades och gjutningen pågick i byggnad E fram till 1965. Av plattorna skars tråd som användes vid viratillverkningen, men då plast blev ett allt vanligare inslag, blev gjuteriet och tråddrageriet överflödigt. Den osunda och rökiga miljön i gjuteriet var påtaglig och 1958 mottog företagsnämnden klagomål från arbetarna på en sjukdom som kallades ”zinkfrossa”.²⁰⁹

Metallverket

Intill viraväveriets lokaler anlades 1948 ett metallverk, vilket utökades i början på 1950-talet med en stångpressanläggning för tillverkning av band, stänger, rör och profiler av mässing, brons och koppar etc. 1951 byggdes både väveriet och metallverket ut och investeringarna ledde till en kraftigt ökad tillverkning som gjorde att metallverket snabbt blev brukets mest lönande del.²¹⁰

²⁰⁶ NT 1989-04-21, NT 1991-01-02 och NT 1992-04-08

²⁰⁷ Historik nedtecknad av Bertil Karlsson i Lunda 2007-02-13 och sökning på bolaget *Gusum Försäljning AB* på internetsidorna www.lokaldelen.se samt www.gulasidorna.se (2009-01-11, kl. 20:15)

²⁰⁸ Jöran Sahlgren, s. 359, Karin Forsberg, s. 167 och 194 samt Salomonsson 1891, 1943, 1954, 1956 och 1960

²⁰⁹ Einar Sandell, s. 292 (manus), Salomonsson 1958

²¹⁰ Salomonsson 1955

Ett nytt magasin för skrot uppfördes söder om väveriet. Därifrån kördes skrot över Gusumsån på en, för ändamålet nybyggd bro, till den nya smälthyttan (byggnad B). Där vägdes skroten för att blandas rätt i recept, beroende på vilken legering som önskades. Ugnarna matades med receptet och smältan hölls ned i en gjutform (kokill) som gick på en trallvagn. Kokillen hade två vattenkylda rör i önskad diameter, vari smältan stelnade. För att den inte skulle fastna var rören i kokillen smorda med antingen olja och grafit eller olja och kimrök, beroende på legering. Den fyllda kokillen drogs på trallrälsen till byggnadens södra gavel, där den vippades. I ett hål i botten lades en våt trasa in, varefter en konisk plugg sattes i hålet. Med tryckluft trycktes de färdiga göten ur kokillen, ut på en bana med rullar.

Under ett normalt 8-timmarspass tillverkades 20-30 göt, vardera på ca 300 kg, motsvarande 6 till 9 ton skrot. Från byggnad B kördes göten ut till ett mindre upplag på skrotgården söder därom. Göten var ca 2 meter långa och hade vanligen en diameter om 140 mm, men ibland upp till 175 mm. Från det mindre upplaget kördes de över bron till andra sidan ån där det fanns ett större upplag mellan byggnad M och pressverket (nuvarande väveriet). Efter att göten pressats fördes de vidare till manufakturavdelningen där främst halvfabricerade metallämnen tillverkades.²¹¹

Produktionsgrenen var helt beroende av inköp av kopparskrot, vars pris styrdes av världsmarknaden. Mot slutet av 1950-talet konstaterades problem med utländsk konkurrens då skrotgrossister inlett försök att exportera kopparskrot för att pressa upp priserna. En ny större utbyggnad planerades och 1960 togs en ny avdelning i bruk med blankglödningsugn, gasolanläggning, transformator, ställverk och en del andra maskiner.²¹²

Gräsdalen

Den lönsamma tillverkningen krävde större ytor och vid Mellanbruket fanns inte lägre utrymme för expansion. Blickarna vändes istället mot Gräsdalen, en knapp kilometer utanför bruksorten. Efter stora investeringar togs en ny anläggning i bruk i Gräsdalen 1966 för tillverkning av rör. Bruket investerade över 10 miljoner, varav drygt hälften gick till ett nytt smältverk vid Gräsdalen, dit verksamheten flyttades 1968 från hyttan i byggnad B.²¹³

Under 1970-talet fortsatte utbyggnaden av anläggningen vid Gräsdalen bl.a. med en större press. På grund av mångmiljoninvesteringar blev fabriken den mest automatiserade i norra Europa. Minskad tillverkning av metallblixtlås innebar att tillverkningen av metallband lades ned successivt under slutet av 1970-talet. 1976 introducerades ett nytt plastisolerat kopparrör, sk. Gusko, vilket plastades i byggnad M. Plastning hade även skett i Gnosjö samt i Limmared, men till 1982 hade alla maskiner flyttats till Gusum. Året därpå presenterades ett nytt kopparrör, sk. Gusum Super Blank. Efterfrågan på brukets främsta produkter koppar- och mässingsrör, påverkades negativt av nedgången i byggmarknaden på 1970-talet. Dessutom hade priset på koppar börjat svänga ordentligt. För att stärka greppet om marknaden köptes därför den största konkurrenten Nordmetall AS i Danmark 1983.²¹⁴

Nästa steg blev att samla all metaltillverkningen till anläggningen vid Gräsdalen som byggdes ut med drygt 6000 m³. Efter investeringar på 30 miljoner kr togs ett nytt stångverk

²¹¹ Salomonsson 1965 och muntligt Bernt Perzon 2008-10-16

²¹² Salomonsson 1959

²¹³ Salomonsson 1950, 1966 och 1968

²¹⁴ Salomonsson 1971, 1972, 1975, 1976, 1982, 1983 och ÖF 1981-08-15

för tillverkning av mässingsstänger i bruk i lokalerna 1985. Anläggningen var då den modernaste i sitt slag och från hösten samma år hade all metaltillverkning flyttats till Gräsdalen. Tidigare transporterades mässingsämnen från pressverket i Gräsdalen till det gamla stångverket vid Mellanbruket, men efter ombyggnad blev press och stångverk placerade bredvid varandra. Gamla lokalerna vid Mellanbruket övertogs av viraväveriet.²¹⁵

För metaltillverkningen hade Gusums Bruk bildat dotterbolaget Gusum Metall AB. Under vintern 1986-87 fördes förhandlingar med Göteborgsbaserade Componenta som i princip fick klartecken angående ett köp. Men istället blev det Boliden Bergsöe som efter en kort tids förhandling trädde in som ny ägare 1 april 1987. De anställda fick veta att ”det hade inte gått så länge till om man inte fått in friskt kapital”. Emellertid var reaktionerna goda att det var Boliden, och inte någon konkurrerande koncern, som var ny ägare.²¹⁶

Liksom i många andra brukssamhällen hade nu Gusums Bruks tillverkning sålts till koncerner. Efter 274 år var familjen Westerbergs makt vid mässingsbruket till ända. Gräsdalenfabriken var vid den här tiden dubbelt så stor som alla skandinaviska konkurrenter tillsammans på mässingsmarknaden. Vid försäljningen arbetade 400 personer vid anläggningen och den nya ägaren räknade med att göra sig starkare på kopparmarknaden. För att klippa banden med de gamla fabrikslokalerna i Gusums centrum flyttades de sista verkstäderna för reparation och verktygstillverkning samt kontoren till Gräsdalen 1989. Numer har fabriken ca 160 anställda som årligen tillverkar runt 40.000 ton mässingsstänger, profiler, tackor och muttrar åt nuvarande ägaren Outokompu Nordic Brass.²¹⁷

²¹⁵ Salomonsson 1985 och NT 1985-04-16

²¹⁶ Salomonsson 1987 och NT 1987-03-11

²¹⁷ NT 1987-03-11, NT 1987-04-28, NT 1987-05-13, Salomonsson 1984 och Internet: www.outokompunordicbrass.se/DNN/OMOUTOKOMPU/tabid/74/language/sv-SE/Default.aspx (2009-01-15, kl. 11.30)

5 Sammanfattning och avslutning

5.1 Brukets historia och fabriksområdets byggnader

I rapporten har bebyggelsen och verksamheten på fd. Gusums Bruks förfallna industriområde i centrala Gusum studerats. Det primära har varit att ur ett historiskt perspektiv beskriva bebyggelsen men för att förstå den har även verksamheten granskats. Byggnads- och verksamhetshistorikerna har visat sig omöjliga att hålla isär då verksamhet många gånger varit intimt förknippade med byggnader, som i sin tur utformats efter verksamhetens behov.

Till det undersökta fabriksområdet Mellanbruket i centrala Gusum flyttades all Gusums Bruks tillverkning under av 1800-talets senare del. Bruket ombildades till ett aktiebolag 1875, vilken ses som avgörande bland en rad processer som ledde till kraftig expansion. Nya tillverkningsgrenar som metallviror till den växande pappersindustrin och blyxtlås blev brukets stora produkter. Från mitten av 1900-talet gjordes dessutom stora satsningar på tillverkning av halvfabricerade mässingsstänger och rör. Som många andra svenska företag blomstrade Gusums Bruk vars försäljning ökade ständigt. En avgörande del för utvecklingen var att nya fabrikslokaler kunde tas i bruk. En första, i dåtidens ögon modern fabrik, uppfördes på platsen redan på 1860-talet (hus M) och från denna tid härstammar även en magasinsbyggnad (hus A) som ännu står kvar.

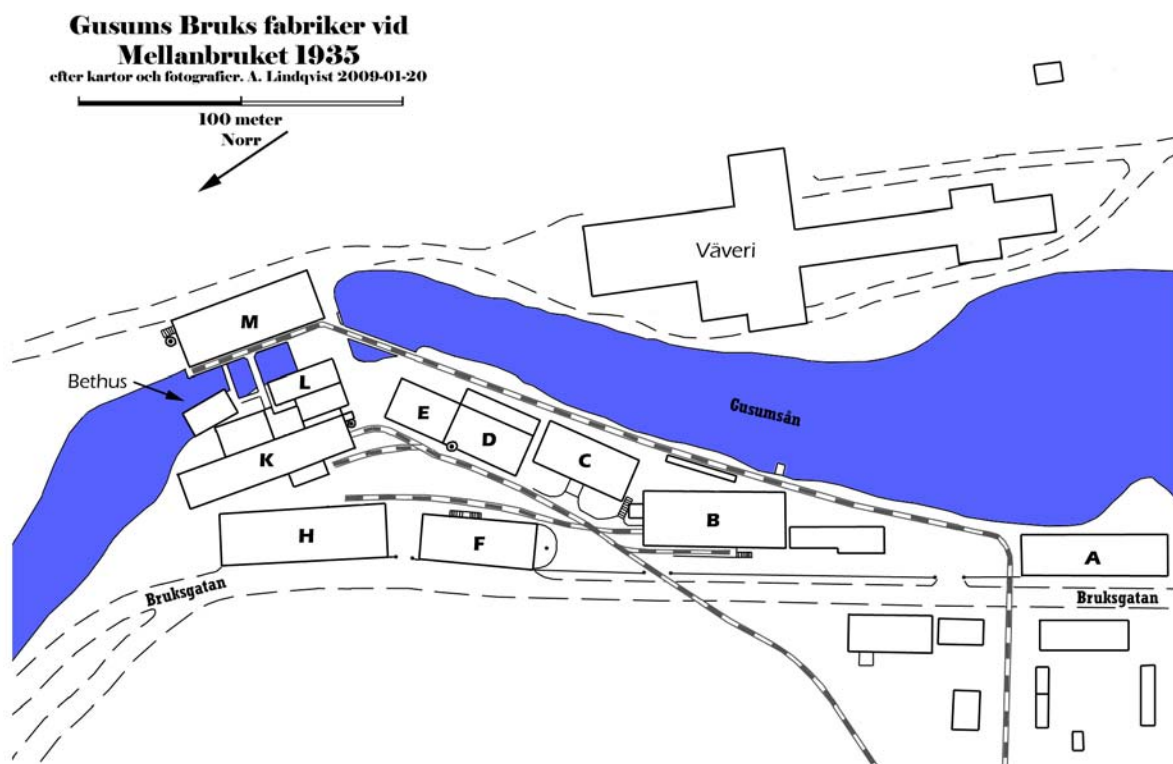
När träbyggnaderna från 1800-talet inte längre rymde brukets verksamhet, började de från 1902 ersättas av tegelbyggnader. Genom om- och nybyggnation på 1910-talet fick tre byggnader samma karaktäristiska form med dekorativa krönavslut och stödmurar i fasaderna. Från 1936 till 1952 utformades områdets slutliga utseende, då de flesta byggnader påbyggdes och fick en funktionalistisk form. En byggnad (hus C) bevarades dock med exteriör från 1910-talet. Under 1900-talets andra halva kom områdets byggnader att genomgå en del mindre förändringar, men det likvärdiga funktionalistiska formspråket med bl.a. plana tak förblev. Endast en kontorspaviljong (del av hus F), sannolikt med prefabricerade moduler i trä, samt en gångbro till densamma klädd i plåt, utmärkte sig formmässigt mot övriga tegelbyggnader.

Byggnationen på fabriksområdet utvecklades i rask takt. 1891 uppfördes en byggnad där metallduk vävdes (väveriet) och en ny träbyggnad (hus B) för ytbehandling av nålar stod klar 1901. År 1900 revs en äldre vattendriven såg för att lämna plats åt en ny fabriksbyggnad med mässingstråddrageri (K) och för en elektrisk kraftstation (L) i tegel, vilka stod klara 1902. För dessa nybyggen revs även en äldre manufaktursmedja. En expansiv nybyggnationen fortsatte med en ny maskinverkstad (hus H) som stod klar 1904 och 1906 nytt kontor (F), båda uppförda i tegel. Sedan träbyggnaden för ytbehandling förstörts genom en brand 1909 byggdes en ny större tegelbyggnad (B) på samma plats 1910. Mässingstråddrageriet påbyggdes 1915 med ytterligare ett plan och 1917 uppfördes en ny byggnad (C) med lokaler för reparationsverkstad och hårnålsverkstad. Den äldsta fabriksbyggnaden i trä (M) från 1860-talet ersattes med en ny tegelbyggnad som stod klar på samma plats 1919.

Metallduksväveriet tillbyggdes efterhand som vävstolarna blev allt bredare och större utbyggnader ägde rum 1897 och 1914. De äldre delarna av trä ersattes 1930 av en större tegelbyggnad på samma plats. Men den expansiva viratillverkningen fyllde snart åter ut lokalerna och större tillbyggnader skedde på 1940- och 1960-talen.

Nästa stilmässiga epok för området inleddes på 1930-talet då byggnaderna började få sin slutliga funktionalistiska stil. Först ut var mässingstråddrageriet (K) som 1936 breddades mot ån och därmed fick fördubblad golvyta. Nu flyttade betningen in i tråddrageribyggnaden, efter att ha varit placerad i ett fristående bethus av trä över ån. Samma år installerades dricksvattenledningar till samtliga avdelningar på området. Året därpå, 1937, fick maskinverkstaden/blixtlåsavdelningen (H) en utbyggd övervåning samt delvis ett tredje plan och trapphus. Dessutom förlängdes byggnaden utmed Bruksgatan. 1939 fick den äldre tråddrageribyggnaden (M) ett tredje våningsplan och nytt trapphus och samma år byggdes en ny mottagningsstation för el med transformator (O). Därmed revs det gamla ställverket i kraftstationsbyggnaden (L) vilken 1940 påbyggdes med två plan och därefter blev en del av mässingstråddrageribyggnaden (K).

Två av områdets sista träbyggnader; smälthyttan och snickeriet revs och gav plats för en ny hytta (E) av tegel som stod klar 1944. Snickeriet flyttades till en nybyggnad, uppförd samma år, öster om ån. Den nya hyttan var sammanbyggd med hårnålsverkstaden (C) genom en fyra våningar hög sektion (hus D) som inrymde ett trapphus, personalutrymmen, plåtverkstad och smedja. 1933 stängslades bruksområdet in och i början på 1940-talet flyttades huvudporten till en nyuppförd vaktkur på gaveln av Röda ladan.

Situationsplan över fabriksbyggnaderna vid Mellanbruket 1935. Under följande år började områdets byggnader byggas om till sin slutliga funktionalistiska form när hus K breddades mot ån. På kartan syns även områdets industrijärnväg i sin fulla utbyggnad. Observera att kartan ej är riktad mot norr.

I början på 1940-talet fick kontorsbyggnaden (F) ytterligare ett våningsplan och 1945 sammanbyggdes (G) den med maskinverkstaden/blixtlåsavdelningen (H). Därmed flyttades den gamla huvudporten mellan kontoret och maskinverkstaden till hus A. Nu hade bruksområdet vid Mellanbruket blivit trångt. Viss utfyllnad av ån hade gett mer mark och ett

mindre industriområde fanns väster om bruksområdet, invid ett découvillespår mellan bruket och järnvägsstationen. Men mer utvidgning var inte möjlig på grund av den branta terrängen. Brukets ökande elanvändning krävde en ny transformatorstation (N) vilken uppfördes 1947 genom att den äldre fristående transformatorstationen (O) sammanbyggdes med järntråddrageriet, (M) vars skorsten revs.

1948 byggdes nya lokaler för metalltillverkning, intill de äldre väveribyggnaderna. 1950-1951 genomgick väveriet en större ombyggnad då även ett nytt stångverk kom till. Plats för detta hade skapats då ett stort stycke berg sprängts bort innanför väveriet. Sprängstenen användes som utfyllnad i Mellanbruksdammen varigenom ån fick sin nuvarande raka och smala fåra. Den nyvunna marken som tillkom genom utfyllnaden av ån blev ett välkommet tillskott vid det fullbyggda fabriksområdet och nyttjades bl.a. till skrotgård. Över ån byggdes 1951 en körbro som skulle tåla största tänkbara belastning och intill bron på åns västra sida placerades en blåmålad tank som försåg metalltillverkningen med gas. Sedan metallhanteringen flyttats till Gräsdalen togs tanken bort 1986. Ett magasin i trä till skrotförvaring uppfördes 1952 intill väveriet. Samma år togs en ny fristående värmecentral i bruk, vilken började uppföras under föregående år och kom att försörja alla industribyggnader med värme.

Tegelbyggnaden från 1910 med utrymmen för ytbehandling och packrum (B) fick ett nytt utseende då den ombyggdes till nytt smältverk, vilket togs i bruk 1954. Det branta taket ersattes med ett lägre planare tak sedan övervåningen tagits bort. Samma år belades alla körbanor på fabriksområdet. När smältverket utökades med ytterligare en ugn 1960, breddades byggnaden tre meter mot ån. Efter ombyggnationen till smälthytta 1954 hade alla äldre tegelbyggnader förutom byggnad C och kontoret (F), fått nytt utseende i funktionalistisk stil.

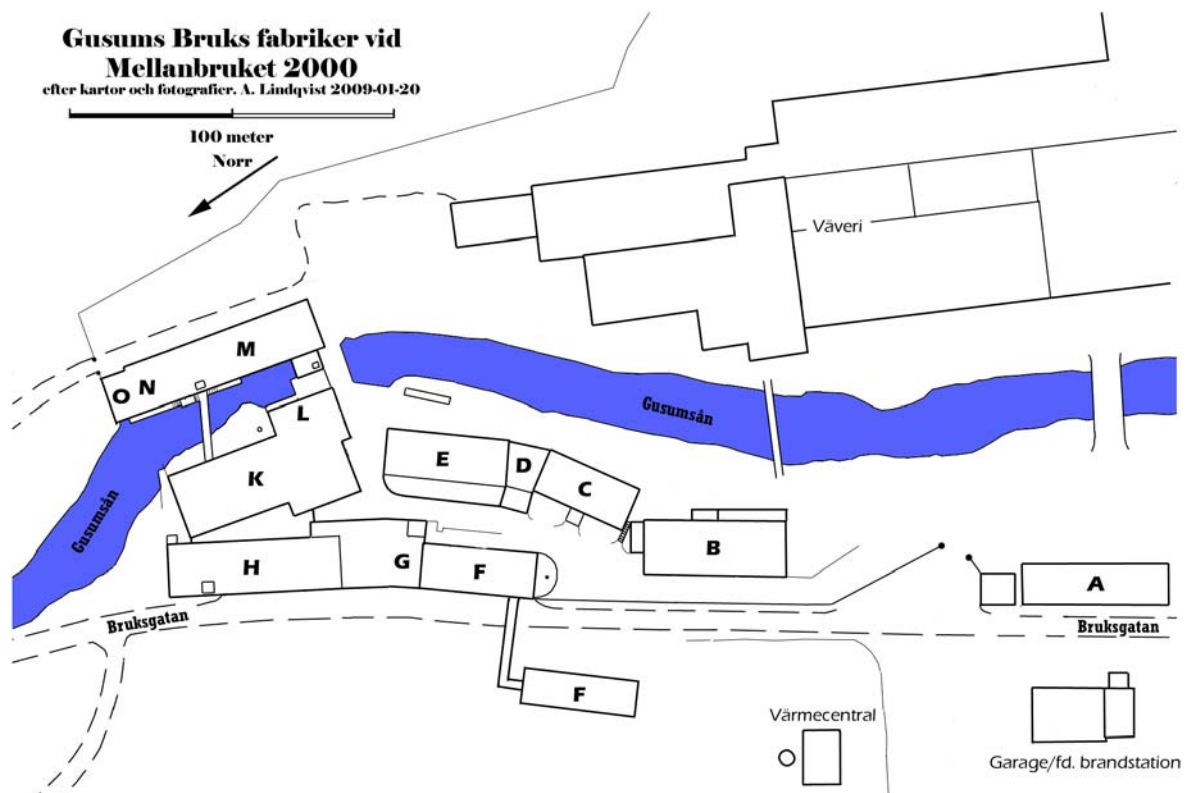
Redan från 1940-talet skedde viss tillverkning i Norrköping och trångboddheten vid Mellanbruket gjorde sig åter påmind 1960 när metallverket och viratillverkningen planerade en utökning. De alternativ som diskuterades var att flytta delar till Dalängen eller Gräsdalen utanför samhället. Kontoret vid Mellanbruket byggdes ut med en gångbro över Bruksgatan till en kontorspaviljong 1965 och året därpå byggdes väveriet ut i vit lättbetong, efter att plats skapats sedan ett par intilliggande bostadshus rivits. Metallverkets utökning löstes sedan en ny anläggning norr om samhället vid Gräsdalen börjat byggas. Där togs ett nytt stångverk i drift 1966 och nytt smältverk 1968. På grund av allt större transportfordon på 1970-talet, byggdes huvudporten vid Mellanbruket om och flyttades in från Bruksgatan innanför vaktkuren. En tillbyggnad av väveriet skedde under 1980 och den gav ökade utrymmen för viratillverkningen.

Framgångssagan Gusums Bruk mötte svårare tider på 1970-talet. Konkurrens från utlandet hade varit kännbar långt tidigare, men när den svenska konfektionsindustrin kollapsade drabbades blyxtlåstillverkningen svårt. Ungefär samtidigt mötte brukets viktigaste tillverkning av mässingsrör en minskad efterfrågan när landets byggproduktion gick ner. Från 1976 började delar av bruksledningen förskingra företagets tillgångar vilket ledde till utförsäljning av tillverkningsgrenar och fabriker på 1980-talet. Därmed började vissa lokaler stå tomma, vilket gav utrymme för hyresgäster. Minskad lönsamhet och företagsledningens omfattande plundring av bolaget ledde till att Gusums Bruk försattes i konkurs 1988. Då hade nästan alla tillverkningsgrenar sålts och från att som störst haft över 1000 anställda berördes endast ett 10-tal av konkursen.

Underhållet av fabrikerna vid Mellanbruksområdet hade blivit eftersatt och vandalisering av de allt mer tomma lokalerna bidrog vidare till förstörelsen av byggnaderna. Områdets verksamhet tunnades ut och 1989 flyttade de sista verkstäderna som var knutna till metallhanteringen och viratillverkningen. Därefter bedrev ett fåtal hyresgäster verksamhet några år in på 1990-talet. Bland dem fanns den kraftigt nedbantade blyxtlåstillverkningen. Trots flera ägarbyten efter konkursen fortsatte det undermåliga underhållet med ökad vandalisering som följd. Lokalernas nya ägare sökte ständigt nya mer eller mindre realistiska alternativ för att fylla de väldiga lokalerna, vars sammanlagda yta utgjordes av 9500 m³. Vissa lokaler hyrdes ut till svåridentifierbar verksamhet av mer privat verkstadskaraktär, vissa med kriminella kopplingar. Sista kända hyresgästen var Gusums dartklubb som från 1999 till utgången av 2001 hyrde kontoret (hus F), vilken då var den byggnaden i bäst skick. När detta hus totalförstördes i en brand i mars 2002 kom förfallet och vandalismen att tillta mycket snabbt.

Den långa raden av ständigt bortdribblade av myndigheternas krav nådde sitt slut 2007 då ägaren försattes i konkurs. Därmed hade inte mindre än fem konkurser varit knutna till områdets verksamhet eller ägare under knappt 20 år. Konkursförvaltaren som tillträdde i ägarens ställe, tvingades att söka kontakt med myndigheterna i frågan om sanering och uppsnygning. Därmed påbörjades omfattande miljöundersökningar för att kartlägga föroreningarna på området och få bukt på förfallet.

Rapportens huvudsyfte är att kartlägga fabriksområdets bebyggelse, varför här följer ett försök till en mycket översiktlig byggnadshistorik för respektive byggnad.

Situationsplan över fabriksbyggnaderna vid Mellanbruket 2000. Från 1980 var området som mest utbyggt men 2002 brändes delar av kontoret (västra delen av hus F) och något senare även vaktkuren vid hus A, vilken revs 2007. Observera att kartan ej är riktad mot norr.

A. Röda ladan

Troligen samtida med hus M från 1860-talet. Använd som lager för bl.a. mässingsmanufaktur. Vaktkur på norra gaveln från 1940-talet, riven 2007.

B. Packrum och smältverk

Uppförd i tre våningar 1910 med utrymme för bl.a. ytbehandling och packrum. Byggdes om till smältverk 1954 då övre våningen togs bort. Sedan smältverket flyttats till Gräsdalen 1968 användes huset bl.a. som lager och slutligen bilverkstad tom. 1989.

C. Reparationsverkstad, hårnållstillverkning, förråd och laboratorium

Uppfört 1917 i två våningar samt vind. Använt som reparations- och hårnållsverkstad och från 1935 laboratorium, vilket utökades 1952. Därefter packrum och ytbehandling i verkstäderna och från 1970-talet lager och kontor, sistnämnda sannolikt tom. 1991.

D. Trapphus, personalutrymmen, smedja och plåtverkstad

Uppfört i fyra våningar 1944 som en del av smältverket (hus E) och länkade detta samman med hus C. Trapphus till hus C. Elverkstad sedan 1970-talet. Svåridentifierade hyresgäster tom. 2006.

E. Smältverk och gjuteri

Uppfört i en våning 1944. Smältverk flyttat 1954 och gjuteri nedlagt 1965. Centralverkstad från 1969 till 1989. Därefter bl.a. använt som blästerverkstad av svåridentifierade hyresgäster tom. 2006.

F. Kontor

Uppfört i ett plan 1906, men inrett först 1916. Påbyggt med en våning på 1940-talet och sammanbyggt med hus G 1945. Tillbyggt med kontorspavoljong och gångbro 1965. Sista kontorsverksamheten flyttad 1989 och sista hyresgästen tom 2001. Husen totalförstörda efter brand 2002.

G. Kontor, lager och arkiv

Uppfört i tre våningar samt källare 1945, då huskropparna F och H byggdes samman.

H. Maskinverkstad, blixtlåstillverkning och reparationsverkstad

Uppfört 1904 i 1,5 plan för tillverkning av kortvaror och mässingsmanufaktur. Blixtlåstillverkning från 1931 till 1990-tal. Byggnaden förlängd och påbyggd 1938. Reparationsverkstad 1953-1969 och verktygsavdelning till 1989.

K. Tråddrageri, blixtlåstillverkning och sömnadsavdelning

Uppfört 1902, tillbyggt med övervåning 1915, breddad 1936 och sammanbyggd med hus L år 1940. Tråddrageri fram till 1970, därefter sömnadsavdelning för viror 1972-1986 på våning två samt tillverkning av plastblixttlås på våning ett från 1979 och ca 10 år fram. Hyresgäster till början av 1990-talet.

L. Kraftstation

Uppförd som en fristående tegelbyggnad 1902. Tillbyggd 1919 och helt sammanbyggd med hus L 1940. Kraftstationen nedlagd på 1950-talet. Elverkstad, förråd och personalutrymmen till 1970-talet och därefter lager och arkiv. För våning ett och två, se hus K.

M. Järntråddrageri, blyxtlåstillverkning och maskinverkstad

Järntråddrageri på första våningen till början av 1950-talet. Sedan bl.a. tillverkning av kortvaror, rördelar och sömnadsavdelning för viror. Våning två bl.a. förnicklingsavdelning för blyxtlåsdetaljer fram till 1979, därefter lager och på våning tre tillverkning av blyxtlåsdetaljer, sk. krampavdelningen fram till 1979. Slutligen använt till lager och kontor tom ca 1990.

N och O. Transformatorstation

Byggnad O uppförd 1939 som en fristående byggnad. Sammanbyggd med hus M genom tillbyggnad av hus N år 1947. Successivt taget ur bruk från 1970.

Värmecentral

Uppförd under 1951 och i bruk från 1952 fram till ca 1992.

Viraväveri

Äldsta delarna uppförda 1891 men ombyggd en mängd gånger fram till sista tillbyggnaden 1980. Byggnadskomplexet innehöll även metalltillverkning från 1948 till 1985. Virafabrikanten Votih Fabrics driver tillverkning i hela bygganden.

5.2 Sammanfattad verksamhetshistorik

Mellanbrukets första moderna fabriksbyggnad (hus M) uppfördes på 1860-talet för att ge plats för knappålsmaskiner som inköptes 1867. Tillverkningen av nålar, knappar, häktorgan och andra kortvaror kunde utökads avsevärt 1904 när en ny maskinverkstad i hus H togs i bruk. Ytbehandling skedde i hus B från 1901 och ytterligare utökning följde i hus C från 1917. När tillverkningen under följande decennier mötte utländsk konkurrens påbörjades en successiv avveckling från 1940-talet fram till dess nedläggning 1970, varefter bruket fortsatte importera kortvaror. Tillverkningens råmaterial var tråd av järn och mässing som framställdes vid bruket. Trådtillverkningen sträckte sig tillbaka till brukets unga år på 1600-talet, men samlades till den nya fabriksbyggnaden (hus M) vid Mellanbruket på 1860-talet. Skär- och valsverk flyttades till nybyggda hus K år 1902, dit också brons- och mässingstråddrageriet flyttades 1915. Redan 1887 väcktes frågan om att börja tillverka vävd metallduk, sk. viror till pappers- och cellulosaindustrin. Tillverkningen expanderade kraftigt under 1900-talet och för att göra sig självförsörjande på mässings- och bronstråd utvidgades brukets trådtillverkning under första världskriget. Tråddrageriet i hus K byggdes successivt ut 1919, 1936 och slutligen 1940 då även hus L inkluderats. I gamla tråddrageriet i hus M tillverkades järntråd fram till 1950-talet, då produktionen upphörde som en följd av kortvarutillverkningens avveckling. Efterhand som viratillverkningen övergick till plasttråd lades också mässings- och bronstråddrageriet ner år 1970.

En annan mindre betydande gren som gjort Gusums Bruk känt upptogs straxt efter bolagsbildningen. Förarbeten inleddes på 1880-talet av manufakturade prydnads och nyttföremål i mässing men först efter en industriutställning i Göteborg 1891 kom det verkliga genombrottet. Därefter stod tillverkningen för en viktig del av brukets omsättning under några år, innan lönsamheten började minska från slutet av 1890-talet. Trots detta pågick tillverkning in på 1920-talet.

Nedgången för kortvarutillverkningen innebar att bruket letade nya ben att stödja sig på. Mässingsmanufakturens gamla lokaler i hus H byggdes om och inreddes för det som skulle göra varumärket Gusums Bruk riktigt känt. Från 1931 kunde bruket som först i landet ta upp tillverkningen av blytlås. Satsningen visade sig snart vara lyckad och lokalerna i huskropparna M och H moderniserades och fick en funktionalistisk form. När verksamheten inte längre gick att utöka i Gusum uppfördes en ny fabrikslokal i Norrköping 1949. Under följande årtionde hanterades låsen dagligen av en stor del svenskar. Blytlåsen tillverkades av metall, men nästa steg i utvecklingen var lås av plast, vilka blev allt viktigare på 1960-talet.

Det andra benet som förde bruket vidare efter kortvarornas tillbakagång blev tillverkning av halvfabricerade stänger, rör och profiler av metall som inleddes 1948. Det nyanlagda metallverket låg intill väveriets lokaler och utökades redan i början av 1950-talet med större lokaler samt ny smälthytta i hus B. Blytlås- och metaltillverkningen blev tillsammans med viraväveriet brukets viktigaste flaggskepp. Olyckligtvis skulle det bli blåsa upp till storm på havet under 1970-talet. Dels kollapsade den svenska konfektionsindustrin vilket gav blytlåstillverkningen stora svårigheter. Dessutom upplevde landets pappersbruk en tillbakagång som påverkade viraväveriet. Ungefär vid samma tid fick metallhanteringen problem i samband med en nedgång på byggmarknaden och samtidigt började priset på koppar svänga kraftigt. Viratillverkningen såldes 1983, blytlåstillverkningen 1985 och slutligen metallhanteringen 1987. Därefter återstod endast ett dotterbolag för finansaffärer samt ett lantbruk då Gusums Bruk gick i konkurs 1988, efter omfattande bedrägerier från företagsledningen.

Den långa historien av verksamhet i Gusum kan huvudsakligen sammanfattas enligt följande:

Järnbruk	1653 – 1665, 1821 – 1888
Mässingsbruk	1661 – pågående
Tråddrageri	1670-tal – 1970
Nåltillverkning/kortvaror	1742 – 1970
Knivfabrik	1752 – 1767
Viratillverkning	1887 – pågående (2010?)
Mässingsmanufaktur	1881 – 1920 tal (1923?)
Ullspinneri	1893 – 1897
Blytlåstillverkning	1931 – 1990-tal
Metaltillverkning	1948 – pågående

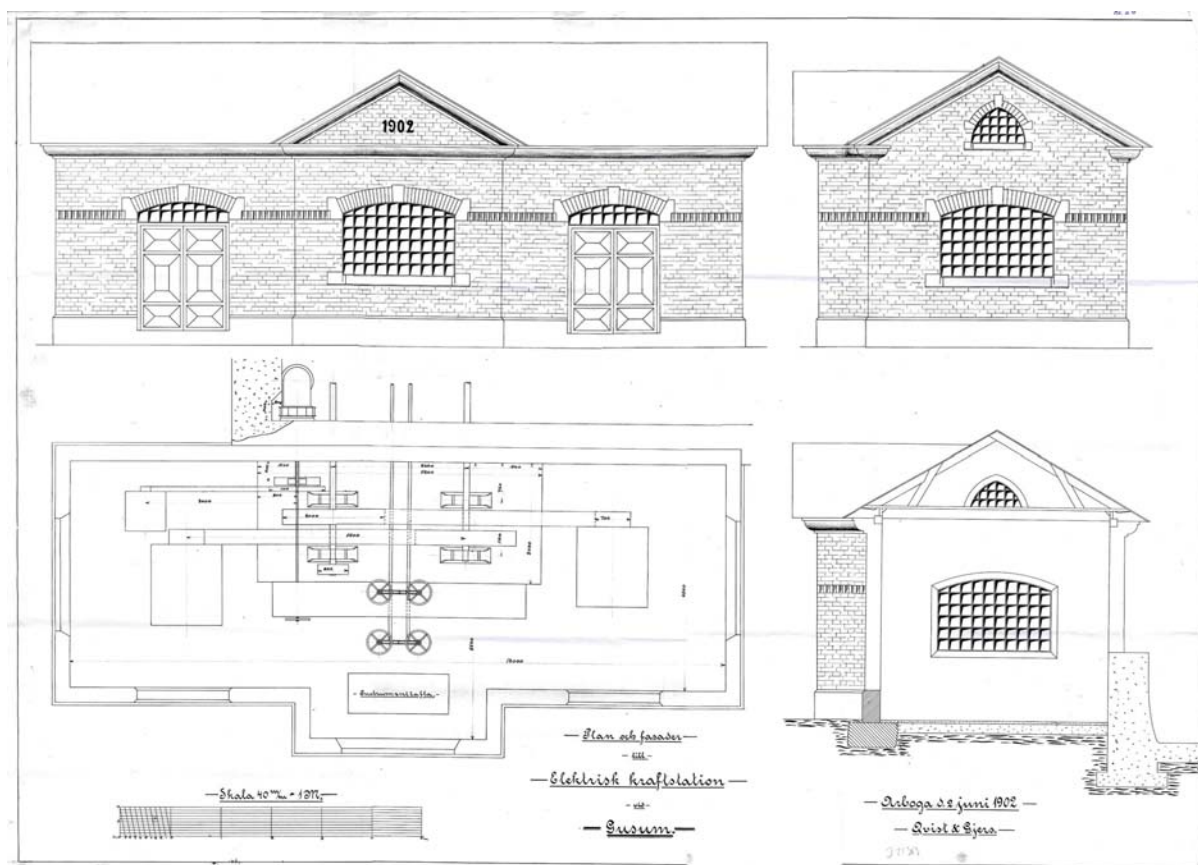
5.3 Områdets framtid

Efter sista ägarens konkurs 2007 arbetar Valdemarsviks kommun och Östergötlands länsstyrelse mer aktivt med förberedelser inför en kommande sanering av bruksområdet. Av de alternativ som förts på tal anses en total rivning av byggnaderna som det främsta alternativet. Men en diskussion om bevarande av någon eller några huskroppar har på senare tid även först fram. Utöver den planerade rivningen kommer sannolikt även en omfattande marksanering att ske på området.

Trots att området idag utgör en skamfläck har det stora symbolvärden för kommunen som det ursprungliga och historiskt helt dominerande centrat för bygdens näringsliv. Med föreslagna rivnings- och saneringsåtgärder kommer platsens utseende att förändras. Därför är det mycket viktigt att områdets karaktär bibehålls även i framtiden. Att bevara och restaurera en eller

flera byggnadskroppar är naturligtvis önskvärt men också kostsamt. Problemet är vem som kan driva frågan och framförallt finansiera den. Stöd från kommunen är inte aktuellt och stöd från Gusums båda industrier i dagslägets lågkonjunktur är sannolikt otänkbart. Samtliga anställda på virafabriken har under våren 2009 varslats om uppsägning så Mellanbruket riskerar att få fler tomma lokaler i framtiden.

Tyvärr motiveras en total rivning av de förfallna byggnaderna av det dåliga skicket. Om ingen ursprunglig byggnad kan bevaras presenteras här ett alternativ. Som en värdig representant för områdets månghundraåriga bruksverksamhet och de 100-åriga tegelbyggnaderna skulle den gamla kraftstationsbygganden från 1902 kunna nyuppföras av begagnat tegel. Byggnaden var en av områdets första tegelbyggnader och dess mindre storlek skulle inte innebära lika stora driftskostnader som en eventuell större restaurerad befintlig byggnad. Istället för dagens förfall som vittnar om Gusums Bruks senare historia med nedläggningar och konkurser skulle kraftstationen kunna bli en symbol för något positivt som leder framåt. Utöver elkraftsproduktion vore det lämpligt att Gusums bruksmuseum flyttades till byggnaden, för att därigenom få den närhet till ån, det gamla fabriksområdet och samhället, som museet nu saknar. För att ge en bild av det forna gytret av byggnader, föreslås att delar av de rivna husens murar bevaras. Murarna skulle möjligen också kunna användas för terrassering av slänten mellan Bruksgatan och Gusumsån. Om murarna inte kan bevaras på grund av miljöföroreningar eller liknande, borde ändå husets lägen markeras i den planerade framtida parkmiljön.

Kraftstationen från 1902 representerar den äldsta typen av tegelbyggnader på området och är en värdig representant för områdets byggander. Ritningen förvaras i Tekniska museets arkiv.

6 Referenser

Otryckta källor

Vadstena Landsarkiv

Gusums Bruks arkiv

Volymnr:

438	Journal nr. 2, jern, kol, dagsverken mm, 1853-1854
580	Kassabok Yxningens Ångbåts AB, 1914-1939
1897	Värderingar industri och fastigheter, 1950-1951
1907	Dito, 1951
1916	Dito, 1951
1918	Ritningar för VVS-installationer, 1950-1970

Kronofogdens i Hammarkinds och Skärkinds härads fögderis arkiv

Femårsberättelser 1876-1905, löpnummer 30

Ringarums församlings arkiv

Gusums kyrkobokföringsdistrikts arkiv, AIIa: 1, Församlingsbok 1941-1960

Lantmäteriets arkiv

(uppgifter hämtade från internet: <http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/search.html>, samt utdrag ur fastighetsregistret via söktjänsten www.infotorg.se)

Lantmäteriets fastighetsregister (utdrag avseende fastigheterna Gusum 6:156 och 5:253, Valdemarsvik kommun)

Rikets allmänna kartverksarkiv

Häradsekonomisk karta 1868-1877 (Ringarum J112-46-7)

Ekonomisk karta 1946 (Byngsbo J113-G 82i47)

Ekonomisk karta 2008

Tekniska museets arkiv

Qvist & Gjers arkiv, nr J21303, ritningar 1902

Carl Sahléns bergshistoriska samling, nr B 3254

Östergötlands Läns museums arkiv

Kulturhistorisk byggnadsinventering, Valdemarsviks kommun 1993, Gusum. Jonna Stewénus och Anita Löfgren-Ek.

SWECO's ritningssamling innehållande arkitektfirma Kai Bro Sörensens arkiv. Oförtecknat

Valdemarsviks kommunarkiv

Arbetsmaterial inom Miljöprojekt Gusum; odaterad historik nedtecknad av Göran Söderqvist samt fotografier

Ringarums kommunarkiv, Byggnadsnämndens arkiv, CI:1, Diariebok 1960-1964

Gusums bruksmuseum

Gusums Bruks arkiv

Volymnr:

1930 Kontrakt Motala kraftverk, 1918-1947, spridda år

1977 Värderingar fabriksfastigheter, upprättad 1937-12-10, 1938

oförtecknat Ritning till pråm, 1865

oförtecknat Entreprenad- och fastighetshandlingar, 1914-1947, spridda år

Fotografier

Produktkatalog 1923

Sandell, Einar, *Gusumhistoria*, otryckt manuskript i två pärmar, 1975.

Salomonsson, Bernt, *Sjön Yxningen och dess transporter och båtar* – odaterad historik

Salomonsson, Bernt, *En liten resumé över olika händelser vid Gusums Bruk med lantegendomarna från 1875*. Uppgifter hämtade från styrelse- och bolagsstämmoprotokoll, årsberättelser, brevkopieböcker, företagsprotokoll, företagsnämndens protokoll, mm. Otryckt manuskript i två pärmar. Odaterat.

Gusums hembygdsförenings arkiv

Gusums Bruks arkiv

Ritningssamling 1942-1978, numrerad

Fotografier

Ringarums hembygdsförenings arkiv

Baltzar Jennes intervjumaterial:

Johansson, Anders Gustav. Nedtecknad intervju 1937-12-26, nr A 125

Hollertz, SP. Nedtecknad intervju 1933-11-26, nr A 28

Carlsson, Carl Johan. Nedtecknad intervju 1941-11-07, nr A 245-247

Eriksson, Viktor. Nedtecknad intervju 1934-11-02, nr A 84

Fotografier ur Ringarums bildarkiv

Ursäters Kraftverk 1997, informationsblad utgivet av Forskraft i samband med stationens invigning.

Bertil Karlsson i Lunda, Gusum

Gusums Bruks arkiv

Maskinritningar 1915-1921 av Gustaf Eriksson, oförtecknat

Nedtecknad historik över blytlåstillverkning 2007-02-13

Tidningsartiklar

Dagens Nyheter: 1991-04-07

Expressen: 1988-02-20

Norrköpings Tidningar (NT): 1959-12-10, 1964-08-19, 1978-02-23, 1978-08-22, 1978-09-14, 1979-07-04, 1979-06-30, 1979-10-29, 1980-01-15, 1981-08-04, 1981-08-12, 1985-04-16, 1986-02-28, 1987-03-11, 1987-04-07, 1987-04-28, 1987-05-13, 1987-09-30, 1987-10-23, 1988-09-03, 1988-10-31, 1988-11-08, 1988-12-31, 1989-01-29, 1989-04-21, 1989-11-14, 1989-12-02, 1990-03-02, 1990-03-22, 1990-10-23, 1991-01-02, 1991-01-25, 1992-04-08, 1994-12-09, 1995-01-21, 1998-09-07, 1999-03-05, 2002-03-21, 2004-10-11, 2006-10-10 samt odaterad tidningsartikel i Gusums bruksmuseums förvar innehållande intervju med Karl Gustaf Karlsson, skriven av Sven Delborn på 1950-talet.

Svenska Dagbladet: 1988-04-14

Veckans affärer: 1988-06-23

Östgöta Correspondenten (ÖC): 1995-01-21 och 2008-11-22,

Östergötlands Folkblad (ÖF): 1974-05-31, 1981-08-15 och 1982-08-06

Muntliga uppgifter

Andersson, Ingela, i Gusum. Nedtecknad intervju 2008-12-18. Ingela arbetade på blytlåsavdelningen 1979-1980.

Andersson, Sivert, Mejerivägen, Ringarum. Nedtecknad intervju 2008-11-30. Sivert arbetade på centrala verkstaden 1976-1981.

Andersson, Roland, i Valdemarsvik. Nedtecknad intervju 2008-12-09. Roland bedrev plastleksakstillverkning på bruksområdet åren runt 1990.

Björnskiöld, Tord, i Valdemarsvik. Nedtecknade intervjuer 2008-10-20 och 2008-12-08. Tord drev mekanisk verkstad på bruksområdet 1985-1989.

Forsström, Kalle, i Gusum. Inspelad intervju med trådbandspelare 1958-05-07 av Lars-Johan Söderström och Sven G Ohlin vid Bruksgården i Gusum. Överfört till kassetband av Söderström 1979-11-23. Ett exemplar i Ringarums hembygdsförenings förvar sedan 2007.

Hagberg, Stig, Högalidsvägen, Gusum. Nedtecknad intervju 2008-10-20. Stig drev bilverkstad på bruksområdet 1985-1989.

Johansson, Henry, i Gusum. Nedtecknad intervju 2008-10-30. Henry arbetade på laboratoriet.

Jonsson, Sven, Vallonvägen, Gusum. Anteckningar från inventeringar i bruksbyggnaderna 2008-10-14 och 2008-10-27. Sven arbetade på verktygsavdelningen.

Karlsson, Britt-Marie, Lunda, Gusum. Nedtecknad intervju 2008-12-18. Britt-Marie arbetar på sömnadsavdelningen för viror.

Karlsson, Bertil, Lunda, Gusum. Nedtecknad intervju 2008-12-18. Bertil arbetar på viraväveriet.

Lindqvist, Sven-Åke, Vallonvägen, Gusum. Anteckningar från intervjuer samt inventeringar i bruksbyggnaderna, 2008-08-29, 2008-09-29, 2008-10-06, 2008-10-21, 2008-10-27 och 2008-12-02. Sven-Åke arbetade på brukets el-avdelning 1942-1949.

Perzon, Bernt, i Gusum. Nedtecknad intervju 2008-10-16. Bernt var arbetsledare vid smältverket från 1968 till 1980-talet.

Pettersson Karlén, Yvonne, i Gusum. Nedtecknad intervju 2008-12-10. Yvonne var aktiv i Gusums dartklubb.

Ringström, Bengt-Olof, i Gusum. Nedtecknad intervju 2008-10-30. Bengt-Olof arbetade med metaltillverkning.

Urdell, Christer, i Gusum. Nedtecknad intervju 2008-10-21. Christers företag tillverkade elektroniska larm på bruksområdet från 1980-talet till mitten av 1990-talet.

Fotografier

Sida:	Utlånad av:
Framsida	Gusums bruksmuseum
8	Kenneth Sjögren, Ringarum
9	Börje Delborn, Gusum
10	Valdemarsviks kommun
19	Gusums hembygdsförening
31	Börje Delborn, Gusum
32	Ringarums hembygdsförening
36	Gusums bruksmuseum
39	Ringarums hembygdsförening
42	Gusums bruksmuseum
43	Ringarums hembygdsförening
46	Bilden utlånad av Kenneth Sjögren, Ringarum
	Bilden utlånad av Gusums bruksmuseum
52	Börje Delborn, Gusum
53	Lisbeth Hagdahl, Söderköping
56	Foton som underlag till historiskt kartöverlägg utlånade av Valdemarsviks kommun, Gusums bruksmuseum och Ringarums hembygdsförening
59	Gusums bruksmuseum

Internet

Hemsida för nuvarande tillverkaren av mässing i Gusum:

<http://www.outokumpunordicbrass.se/DNN/OMOUTOKOMPU/tabid/74/language/sv-SE/Default.aspx> (2009-01-15, kl. 11.30)

Hemsida med uppgifter om Tomas Elofssons experiment med solfångare:

<http://kmr.nada.kth.se/wiki/Amb/THOTDCPF> (2009-02-23, kl 18:40)

Tekniska Museets sida med uppgifter om bolaget Qvist & Gjerts:

http://www.tekniskamuseet.se/elkraft/vattenbyggarna/qvist_gjers.htm (2008-12-13, kl 15:35)

Nuvarande gripbandstillverkarens sida:

<http://www.gripband.se> (2008-12-16, kl. 12:40)

Sökning på bolaget *Gusum Försäljning AB* på sidorna:

www.lokaldelen.se och www.gulasidorna.se (2009-01-11, kl. 20:15)

Tryckta källor

- Bondesson, Gustaf, *Gusums Bruk – En krönika genom fyra sekel*, (Göteborg, 1975)
- Cnattingius Bengt, "Kyrkan och det religiösa livet – Ringarums kyrkor", i *Bondebygd och bruksbygd: Ringarums socken genom tiderna*, (Norrköping, 1970)
- Ekonomifakta 2003*, utgiven av Näringslivets Ekonomifakta AB
- Elofsson, Tomas, "Mångsysslande metallare i Gusum", *Metalltolvan* 1989:1
- Ericsson, Christer, *Fotboll, bandy och makt – Idrott i brukssamhället*, utgiven på Carlssons förlag i samarbete med Fotbollsakademin i Degerfors, (Smedjebacken, 2004)
- Forsberg, Karin, *Gusums Bruks historia 1653-1953*, (Stockholm, 1953)
- Harrysson, Harry och Forsström, Willy, *Järnvägsminnen 3*, (Stockholm, 2006)
- Hedenskog, Sven, "Folkrörelserna i Nyköping 1880-1915", i *Nyköpings stads historia*, band 2, red. Stellan Dahlgren, (Uppsala 1973)
- Helmfrid, Björn, "Tre städers uppland", i *Bondebygd och bruksbygd: Ringarums socken genom tiderna*, (Norrköping, 1970)
- Jörnmark, Jan, *Övergivna platser*, (Riga, 2008)
- Landshövdingens femårsberättelser 1856-1905 (Bidrag till Sveriges officiella statistik; H. Kungl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser)
- Lindqvist, Albin, Rallaren och originalet Carl Emil Setsman, uppsats i lokalhistoria, ISAK, Linköpings universitet, 2005
- Petersen, Claes-Göran, Gusumstraktens bebyggelse, (Valdemarsvik, 1988)
- Ringström, K. Martin, "Gusumsbygden från 1900-talets början" i *Bondebygd och bruksbygd: Ringarums socken genom tiderna*, (Norrköping, 1970)
- Sahlgren, Göran, red., *Sveriges bebyggelse; Östergötlands län; del VIII*, (Uddevalla, 1951)
- Statens offentliga utredningar 1948:9 Betänkande rörande Sveriges smalspåriga järnvägar avgiven av 1943 års järnvägskommitté, del III, (Stockholm, 1948)
- Söderbäck, Olof, Yxnerum- en hembygdsbok, (Åtvidaberg, 1994)
- Toll, J Roger, "En ångslups resa i tiden: Ångslupen IDUN av bl a Örnsköldsvik och Luleå", *Lubrikatorn* 2005:2
- Uhrberg, Bengt, *Mellanbruket*, häfte utgivet av Gusums hembygdsförening, 2001
- Vikström, Eva, *Bruksandan och modernismen*, (Lund, 1998)